З. М. МЕҺДИЗАДӘ

УШАГ ПСИХОЛОКИЈАСЫ

Бакы 1988

АЗӘРБАЈЧАН ССР
ХАЛГ ТӘҺСИЛИ НАЗИРЛИЈИ

В. И. ЛЕНИН АДЫНА
ГЫРМЫЗЫ ӘМӘК БАЈРАҒЫ ОРДЕНЛИ
АЗӘРБАЈЧАН ДӨВЛӘТ ПЕДАГОЖИ ИНСТИТУТУ

З. М. МЕҺДИЗАДӘ

УШАГ ПСИХОЛОЖИЈАСЫ

III ҺИССӘ

Бакы—1988

бир мүбалиғә олмадан—мәктәбдән јени инсанын тә'лим вә тәрбијәсиндән асылы иди».[1]

М. С. Горбачов јолдаш јени инсанын тә'лим вә тәрбијәси илә мәшғул олан мүәллимә бөјүк гијмәт верир. О, һәмин нитгиндә дејир:

«Лакин әкәр биз мәктәб гаршысында белә јүксәк тәләбләр гојуруғса, онда мүәллим нечә дә көркәмли, нүфузлу сима олмалыдыр! О, нечә дә кениш билик еһтијатына, нә кими педагожи исте'дада вә усталыға малик олмалыдыр! Јолдашлар, бүтүн маариф системинин јенидән гурулмасынын «әсас пилләси» бурададыр».[2]

Јахшы јадда сахламаг лазымдыр ки, бу күнүн тәләбәси сабаһын мүәллимидир, бу күн тә'лим-тәрбијә алан, сабаһ мүстәгил олараг тә'лим-тәрбијә етмәклә мәшғул олачаг. Али мәктәбдә јүксәк кејфијјәтли биликләр газанмајан, тәрбијәнин сосиалист инчиликләрини камил дәрк етмәјән, һәм дә мәнимсәмәјән бир мә'зун тә'лим-тәрбијә мүәссисәләриндә һансы билик еһтијатындан тә'лим верәчәк, һансы тәрбијәнин инчәликләрини кәләчәк нәслә ашылајачагдыр! Буну һәр бир тәләбә јенидәнгурма шәраитиндә өзүнә ајдын тәсәввүр етмәлидир.

Вәсаитин бу һиссәсиндә—мәктәбәгәдәр јашлы ушагларын интгләринин, дујғу вә ғавраjышларынын, һафизәләринин, тәхәјјүлләринин, һисс вә ирадәләринин инкишафы вә с. кими әсас бөлмәләринин психолокијасы верилмишдир. Бу бөлмәләри дәриндән мәнимсәмәк бағча ушагларынын кәләчәк тәрбијәчиләри үчүн чох мүһүм әһәмијјәт кәсб едир. Кәләчәк нәслин тә'лим-тәрбијәсиндә бу биликләри тәчрүбәјә тәтбиг едә билмәјән һәр бир тәрбијәчи өз вәзифәсини јеринә јетирмәкдә һеч бир мүвәффәгијјәт әлдә едә билмәз.

Јенидәнгурма шәраитиндә һәр бир тәрбијәчи ушаг психолокијасынын бүтүн бөлмәләрини әлагәли вә ардычыл сурәтдә дәриндән өјрәнмәли вә мәктәбәгәдәр јашлы ушагларын диалектик инкишаф јолуну өзүнә ајдын тәсәввүр етмәлидир ки, өз вәзифә борчуну Сов. ИКП МК-нын вә ССРИ Назирләр Советинин тәләбләринә там ујғун олараг јеринә јетирсин.

[1] «Коммунист» (азәрб. дилиндә), 19 феврал, 1988-чи ил.

[2] Јенә орада.

I ФӘСИЛ

БАҒЧА ЈАШЛЫ УШАГЛАРЫН ШӘХСИЈЈӘТИНИН ИНКИШАФЫ

УШАГЛАРДА ШӘХСИЈЈӘТИН ХАССӘЛӘРИНИН ФОРМАЛАШМАСЫ ШӘРАИТИ

Көрпәлик дөврүндә јаранмыш, шәхсијјәтин инкишаф зәмини, ушаға ону әһатә едән јашлылар тәрәфиндән тә'сир етмәнин јени јоллары үчүн әсас јарадыр. Ушаг инкишаф едәрәк јени, психоложи кејфијјәтләр вә әхлаг формалары мәнимсәјир вә бунларын сајәсиндә о, инсани чәмијјәтин кичик бир үзвү олур.

Мәктәбәгәдәр дөврдә ушағын дахили аләми хејли зәнкинләшир ки, бу да ушағы шәхсијјәт адландырмаг үчүн илк әсас верир. Лакин ушағын шәхсијјәти һәлә там мә'насилә формалашмамыш олур.

Ушағын бағча дөврүндәки инкишафыны шәртләндирән чәһәтләр әввәлкиләрдән хејли дәрәчәдә фәргләнир: јашлыларын ушаглара вердији тәләбләр артыр, ичтимаи әхлаг нормалары мәркәзи тәләбә чеврилир, идрак имканынын кенишләнмәси ону харичи мүһитин даһа кениш саһәләринә чыхмаға имкан верир, јашлылар арасында олан фәалијјәт формаларыны (әмәк, тә'лим) дәрк едир, ушаг јашыдлары илә бирликдә фәалијјәтә кирир, өз һәрәкәтләрини онларла разылашмағы өјрәнир, онларын мараглары, фикирләри илә һесаблашыр. Бүтүн бағча јашы дөврүндә ушағын психи просесләри инкишаф едир, әхлаги давранышларыны да тәшкил етмәјә бачарыр.

Бүтүн бунлар тәдричән ушағын шәхсијјәтини формалашдырыр, бурада һәр бир јени ирәлиләјиш шәртләнир, тә'сирини дәјишдирир, кәләчәк тәрбијәчинин имканыны арты-

нин әсасыны тәшкил едән коллективә дахил олмагла бир-бири илә гаршылыглы әлагәјә кирир вә бир коллективдә дә бирләширләр.

Шәхсијјәтин инкишафы үчүн ојун бөјүк әһәмијјәтә маликдир. Ојун заманы јашлыларын ролуну үзәринә көтүрәркән, онларын фәалијјәтини, гаршылыглы әлагәләрини тәкрар едәркән, ушаглар онларын гүввәси чатан гајдаларла вә давраныш мотивләри илә таныш олурлар. Мәсәлән, е'малатханада фәһләнин ролуну ифа едәркән, ушаг, онун өз ишинә олан мәс'улијјәтини тәкрар етмәјә сә'ј көстәрир. Һәкимин ролуну ифа едәркән хәстәјә диггәтлә бахмаға вә гајғылы олмаға чалышыр вә с. Дәмир јолунда буфетчи ролуну ојнајаркән 5 јашлы бир гыз өз ихтијарында олан печенјени өзү јемир, онун фикринчә бу, сәрнишинләрин мәнафејинә зиддир.

Лакин бу чүр һәрәкәт һәмишә белә галмыр. Ролдан чыхан оғлан бир нечә дәгигәдән сонра гызын көз јашларына әһәмијјәт вермәјәрәк онун ојунчагларыны зорла әлиндән алир.

Ушаг үзәринә бу вә ја дикәр ролу көтүрәркән јашлыларын давранышлары, һиссләри, рәфтарлары илә таныш олур.

Бу да онларын бир шәхсијјәт кими формалашмаларына тә'сирсиз галмыр. Гаршылыглы мүнасибәт просесиндә—ојунун мәзмунуну мүзакирә едәркән, ролларыны бөлүшдүрәркән, ушаглар јолдашларынын марагларыны нәзәрә алмағы өјрәнирләр, онлара рәғбәт бәсләјирләр, үмуми ишә өз көмәкләрини көстәрмәјә имкан верирләр. Ојунун кедишиндә ушаглар арасында тез-тез мүбаһисәләр олур. Бунларын сәбәби өз план вә һәрәкәтләрини разылашдырмағы бачармамагла изаһ олунур. Белә һалларда тәрбијәчи онларын көмәјинә кәлир.

Мәсәлән, Ира иншаат материалларындан кәми дүзәлдир. Владик адлы башга бир ушаг исә кәлиб она көмәк едир. Сәссиз ишләјирләр. Валја адлы бир гыз да бунлара јахынлашыр вә капитан дахмасынын будкасыны гурмаға башлајыр. Ушаглары гызын бу һәрәкәти әсәбиләшдирир. Ушаглар орада сәрнишинләрин олачағыны исрар едирләр... Тәрбијәчи бунларын мүбаһисәләрини ешидиб онлара јахынлашыр вә мәсәләнин һәллинә көмәк едир. (В. А. Горбачованын мүшаһидәләриндән).

Роллар һамысы бир сәвијјәдә олмур. Роллар әсас вә икинчи дәрәчәли олурлар. Ојунда бир нәфәр иштирак едирсә, галан ролларыны куклалар ичра едирләр. Бу заман һәмин ушаг баш ролу өз үзәринә көтүрүр. Ојунда бир нечә ушаг

иштирак едирсә, онларын һамысы баш ролда ојнамағы тәләб етмир. Баш ролу ән бачарыглы ушаг өз үзәринә көтүрүр. О, ојуну тәшкил едир, ролларыны ушаглар арасында бөлүшдүрүр.

Һәгиги гаршылыглы мүнасибәтин характери «рәһбәрләрдән» асылыдыр. Белә «рәһбәрләр» ики типдә олурлар: 1. Група бөјүк һөрмәт газанан, меһрибан вә дири баш ушаг рәһбәр олур; 2. Өз зоруна башгаларыны горхутмагла рәһбәр ола билир...

Ушагларын ојунда гаршылыглы мүнасибәти тәшкил етмәк ән чох тәрбијәчидән асылыдыр. О, ушагларын ојунламасынын тәшкилини ролларын бөлүшдүрүлмәсини, «рәһбәрләрин» давранышларыны нәзарәт алтында сахламалыдыр.

Ушағын шәхсијјәтинин инкишафына әмәк вә тә'лим тапшырыгларынын ичрасы кими, фәалијјәтин мәһсулдар нөвләри дә хејли тә'сир көстәрир. Бу фәалијјәт нөвләри нәтичәјә доғру истигамәт алыр, онлары јашлы адамлар, јашыдлар бәјәнир, гијмәтләндирир. Бу чүр мәһсулдар фәалијјәтләр сырасына: шәкил чәкмәк, гурашдырма, отағы сәлигәјә салмаг, ләкләр дүзәлтмәк, һесаб мәсәләләри һәлл етмәк вә с. дахилдир.

Јахшы нәтичә әлдә етмәк үчүн, өз һәрәкәтләрини планлашдырмағы, онлары идарә етмәји, бу јолла ирадәсини инкишаф етдирмәји, өз давранышларыны идарә етмәји өјрәтмәк зәрури мәсәләләрдән һесаб едилир. Бундан башга, мүхтәлиф ушагларын әлдә етдикләри мүвәффәгијјәтләри мүгајисә етмәк үчүн, фәалијјәтин нәтичәләри онун әсасыны тәшкил едир. Әкәр әввәлләр белә мүгајисәни, ушаг групуну бура чәлб едәрәк, јашлылар апарырса, сонралар буну ушаглар өзләри апарырлар, бу заман өзүнү гијмәтләндирмәк вәрдишини мәнимсәјирләр, өз хүсуси кејфијјәт вә бачарығыны дүшүнүрләр.

Вачиб мәсәлә хүсусилә бундан ибарәтдир ки, мүәјјән нәтичә верән фәалијјәтин тә'сири алтында ушагларын давранышларынын јени мотивләри формалашыр. Әмәк тапшырыгларыны јеринә јетирәркән ушаглар башгаларына вердикләри фајданы өзләринә рәһбәр гәбул едирләр (аиләјә, өз групуна, чәмијјәтә). Мәсәлән, бөјүк бағча јашлы ушаға дырмых үчүн еһтијат дишләри гајырмаг тапшырыларкән, бир ај мүддәтиндә һәр күн 30 дәгигә белә дишләри јонмагла мәшғул олур. Һәтта тәрбијәчидән хаһиш едир ки, она бычаг вә ағач версин, кәзинти заманы да дишләр гајырмагла мәшғул олсун. Ушаглар башга адамлар үчүн фајда-

-лы олдугларыны баша дүшдүкчә даһа јени ишләр көрмәјә чалышырлар.

Тә'лим тапшырыгларыны ичра етмәк—һәр шеји өјрәнмәк, јенини билмәк арзусу, һәмчинин кәнчлијин мүхтәлиф саһәләриндә идрака мараг көстәрмәк кими мәсәләләр ушагда идрак мотивләрини инкишаф етдирмәјә јардым едир. Бу просесдә ушаг, тә'лим просесилә таныш олур.

ДАВРАНЫШ МОТИВЛӘРИНИН ИНКИШАФЫ ВӘ УШАҒЫН БАҒЧА ЈАШЫ ДӨВРҮНДӘ ӨЗҮНҮ ДҮШҮНМӘСИ

5. Бағча јашлы ушағын давраныш мотивләринин мәзмуну. Мотивләр системинин формалашмасы

Ушаг давранышынын мотивләри бағча јашы дөврүндә әһәмијјәтли дәрәчәдә дәјишир. Кичик бағча јашлы ушаг илк ушаглыг дөврүндә олдуғу кими, мүхтәлиф мотивләрин јаратдығы арзулар, һисси вәзијјәтләрин тә'сири алтында әксәр һалларда һәрәкәт едир вә бу һәрәкәтләри етмәкдә ону нә мәчбур етдијин һаггында өзүнә һесабат вермир. Бөјүк бағча јашлы ушагларын бир сыра һәрәкәтләри шүурлу олур. Бир чох һалларда нә үчүн белә етдији барәдә дә шүурлу изаһат верә билир.

Мүхтәлиф јаш дөврләриндә јеринә јетирилән һәрәкәтләр (ејни һәрәкәтләр) мүхтәлиф сәбәбләр үзүндән јараныр. Үч јашлы ушаг тојуглара дән сәпир ки, көрсүн онлар нечә гачышыр вә нечә дәнләјирләр, алты јашлы ушаг евдә анасына көмәк едир.

Бунунла белә бағча јашлы ушаг үчүн типик олан бир нечә мотив нөвләри сечмәк олар ки, онлар ушагларын давранышларына даһа чох тә'сир көстәрирләр. Һәр шејдән әввәл, бунлар о мотивләрдир ки, онлар јашлылар аләминдә ушагларын мараглары илә әлагәдардыр, онлар јашлы адамлар кими һәрәкәт етмәјә чәһд көстәрирләр. Ушаглар роллу ојунларда өзләрини јашлы адамлара охшатмагда даһа јахшы һәрәкәт едирләр. «Сән бөјүксән, бөјүк адамлар өзләри кејинирләр»—бу сөзләр ушағы мүстәгил һәрәкәт етмәјә тәһрик едир. «Бөјүк адам ағламыр»—бу сөзләр ушағы ағламамаға мәчбур едән күчлү аргумент јарадыр.

Ушагларын давранышларында даима тәзаһүр едән, диккәр вачиб мотивләр групу, ојун просесинин өзүнә көстәрилән марагла әлагәдар олан ојун мотивләридир. Бу мотивләр дә ушаглары јашлы адамлар кими һәрәкәт етмәјә јөнәлдир. Ушаг истәнилән иши ојуна чевирә биләр. Ушаг өзү үчүн тәхәјјүл вәзијјәти јарадыр вә ојнајыр. Психоложи тәдгигат заманы ушаға 4 шәкил тәгдим едилир. Бу шәкилләрдә адам, шир, ат вә араба тәсвир олунур. **Ушаға ону әһатә едәнләрлә јахшы әлагәләр јаратмаг зәруридир.** Јашлы адамларын хош сөзләрини, тә'рифләрини газанмаг арзусу онун давранышынын әсасыны тәшкил едир. Ушагларын һәрәкәтләринин чоху мәһз бу арзу илә изаһ едилир. Јашлы адамларла мүсбәт гаршылыглы әлагәјә кирмәк чәһди, ушағы онларын фикри илә, гијмәтләри илә һесаблашмаға мәчбур едир, онларын мүәјјән етдији давраныш гајдаларыны ичра етмәјә чалышыр.

Јашыдлары илә дә әлагәјә кирмәк ушаг үчүн чох бөјүк әһәмијјәтә маликдир. Үч јашлы ушаг илк дәфә бағчаја кәләндә биринчи ајларда ушаглара әһәмијјәт вермәјә дә биләр, елә һәрәкәт едә биләр ки, куја бурада һеч ушаг јохдур. Мәсәлән, о, өзү отурмаг истәјәндә башга ушағын отурдуғу кичик отурачағы чәкиб көтүрә биләр. Лакин сонралар вәзијјәт дәјишир. Бир јердә фәалијјәт көстәрмәк вә ушаг коллективинин јаранмасы ушаг давранышынын тә'сиредичи мотивләриндән биринә чеврилир. Ушаглар хүсусилә, о јашыдларынын һөрмәтини газанмаға чалышырлар ки, онларын хошуна кәлирләр, һәм дә онлар група мәшһурдурлар.

Бағча јашларында өзүнүсевмә, өзүнүтаныма мотивләри инкишаф едир. Бунларын башланғыч нөгтәси илк ушаглыг дөврүндән башлајыр. Бағча јашында исә, өзүнү башгаларындан ајырыр. Јашлылар әмәк нөвләри илә ушагын көзүндә фәхри јер тутурлар, онлар бир-бири илә гаршылыглы мүнасибәтә кирирләр. Белә бир гаршылыглы мүнасибәт ушағын тәрбијәсиндә әһәмијјәтли рол ојнајыр. Јашлылар ушаглара мүхтәлиф тәләбләр верир, ичрасыны јохлајыр. Ушаг да буна наил олмаға чалышыр ки, она һөрмәт етсинләр, ону ешитсинләр, она диггәт версинләр, онун арзуларыны јеринә јетирсинләр.

II ФӘСЛ

МӘКТӘБӘГӘДӘР ЈАШЛЫ УШАГЛАРДА НИТГИН ИНКИШАФЫ

Нитгин инсан һәјатындакы мисилсиз әһәмијјәти үмуми психолоқија курсунда кениш сурәтдә изаһ едилмишдир. Нитг дил материаллары әсасында јараныр. Она көрә дил—инсанлар арасында үнсијјәт васитәсидир, нитг—инсанлар арасында дил васитәсилә үнсијјәт просесидир. Бу, о демәкдир ки, инсанлар дилин сәсләриндән, һечаларындан, сөзләриндән истифадә едәрәк өз фикирләрини ифадә етмәк үчүн чүмләләр дүзәлдир, онлары мәнтиги ифадә едирләр. Бунун да нәтичәсиндә инсанлар өз араларында бир-бирини анлајыр, баша дүшүр, бир-бири илә үнсијјәтә кирирләр.

Бу бир һәгигәтдир ки, планетимиздә јашајан бүтүн инсанлар ејни бир дил материаллары әсасында бир-бири илә үнсијјәтә кирмирләр. Планетимиз чохсајлы мүхтәлиф халглардан ибарәтдир. Тәкчә доғма өлкәмиздә 105-ә гәдәр мүхтәлиф дилләрдә данышан халг јашајыр. Бүтүн халгларын өзләринин ана дилләри вардыр, һәр бир халг өз ана дили әсасында өз нитгини јарадыр. Беләликлә, гејд етмәк лазымдыр ки, дил бүтүн бир халга аиддир, нитг исә, инсанлара мәхсусдур.

Дедик ки, дил бүтөв бир халга аиддир. Халг өз дилини, ону әвәз едәчәк јени нәслә верир. Халгын јени нәслини тәшкил едән ушаглар һәмин халгын дилини ирсән, филокенез инкишаф просесиндә дејил, онтокенез инкишаф просесиндә мәнимсәјир. Ушаг лап кичик јашындан, јашлылар арасында јашадығы үчүн о јашлылардан мәнсуб олдуғу дили тәдричән мәнимсәјир.

Көрпәлик дөврү нитги мәнимсәмәк үчүн сензитив дөвр адланыр. Јә'ни көрпәлик дөврү елә бир дөврдүр ки, ушаг нитги даһа сәмәрәли өјрәнмәк үчүн бу дөврдә ән јүксәк имкана маликдир. Нитги бу чүр сәмәрәли мәнимсәмәк үчүн һазырлыг чағалыг дөврүндән башлајыр. Бу дөврдә ушагда фонематик ешитмә баш верир, нитг сәсләрини тәләффүз етмәк өјрәнилир, нәһајәт, илк сөзләри анламаг вә тәләффүз етмәк баш верир ки, бу да јашлы адамларла ушағын үнсијјәт имканыны кенишләндирир.

Көрпәлик дөврүндә нитг инкишафы әшјави фәалијјәти мәнимсәмәклә әлагәдар баш верир. Ушағын јашлыларла үнсијјәт формасынын дәјишмәси һәлледичи әһәмијјәтә маликдир. Бурада јашлылардан, онларын үнсијјәти нечә тәшкил етмәсиндән, она нә кими тәләбләр вермәсиндән чох шеј асылыдыр. Тәчрүбә вә тәдгигатлар көстәрмишдир ки, јашлыларла аз үнсијјәтдә олан ушаглар нитг инкишафы саһәсиндә чох кери галырлар. Әксинә, ушаглар нә гәдәр чох данышдырыларса, өз арзуларыны ајдын ифадә етмәјә вадар едиләрләрсә, онларын нитг инкишафы бир о гәдәр јахшы тә'мин едилмиш олур.

Ушагларын әшјави фәалијјәти, сөзләрин мә'насыны мәнимсәмәк үчүн әсас јарадыр вә онлары харичи аләмин чисим вә һадисәләри илә, онларын сурәтләри илә бағлајыр.

Көрпәлик дөврүндә ушағын нитгинин инкишафы ики хәтт үзрә кедир: 1. Јашлыларын нитгләрини баша дүшмәклә тәкмилләшир; 2. Ушағын өзүнүн фәал нитги формалашыр, инкишаф едир.

Гејд етмәк лазымдыр ки, чисимләрин вә һәрәкәтләрин ишарә едилмәсинә сөзләрин аид едилмәси бачарығы ушаглара бирдән-бирә мүмкүн олмур. Белә ки, әввәлчә анлама конкрет чисмә, һәрәкәтә дејил, үмуми вәзијјәтә аид олур. Мәсәлән, ушаг анасынын хаһиши илә бүтүн бәдән үзвләрини (башыны, әлини, көзүнү, гулағыны...) көстәрирсә, башга адамын ејни суалына чаваб вермәкдән имтина едир. Ушаг анасына о гәдәр јахындыр ки, нәинки сөзләр, һәтта жестләр, мимикалар, интонасијалар вә үнсијјәт вәзијјәти—бунларын һамысы бир јердә һәрәкәтә сигнал олур.

Ушаг ону әһатә едән јашлыларын сөзләринә (бу сөзләр жестләрлә бирләшмәк шәртилә дәфәләрлә тәкрар едиләрсә), чаваб верир. Ушаға «әлини вер» дејән јашлы өзү дә ујғун һәрәкәт көстәрир. Ушаг чаваб һәрәкәтини чох тез өјрәнир, бу заман о, тәкчә сөзләрә дејил, бүтүн вәзијјәтә әһәмијјәт верир.

Ушағын икинчи илинин биринчи јарысында ону әһатә едән јашлынын таныш чисмә аид сөзләри тәләб едилән һәрәкәти, чисим көз габағында олан заман, ичра едилир. Бу һәмишә белә олмур. Бә'зән көз габағында олан ојунчаглар-

дан «балығы вер» дејәндә ушаг она даһа хош кәлән парлаг рәнкли хорузу јашлы адама верир. Икинчи јашда сөз ушаг үчүн ләнкидичи характер дашыјыр, ушаг сөзү өз шүуруна чатдырыр, она ујғун олан чисим вә ја һәрәкәти ујғунлашдырмаға вә сонра да ичра етмәјә башлајыр.

Тәдгигатлар көстәрмишдир ки, јаш јарыма гәдәр ушағын нитги чох ләнк инкишаф едир. Бу дөврдә 0,30—40, бә'зи ушаглар исә 100-ә гәдәр сөз мәнимсәјир. Бу сөзләри ушаглар чох кеч-кеч ишләдирләр.

Ушағын нитг инкишафында сонракы дөврдә, јә'ни икинчи јашын, икинчи јарысында чох кәскин дәјишиклик мүшаһидә олунур. Ушаг өзү тәшәббүскар олур. О, һәм дә чисимләрә ишарә едән сөзләри тәләффүз етмәјә башлајыр. Әввәлләр ушагда нитг имканлары чатышмыр, о, выггылдамаға башлајыр. Чох кечмәдән онда суаллар әмәлә кәлир. «Бу нәдир?» дејә мүрачиәт едир. Бу дөврдә нитгин инкишаф сүр'әти бирдән-бирә јүксәлир. Тәдгигатлара көрә ики јашын сонуна јахын ушаг 300-ә гәдәр, үчүнчү јашын сонунда исә—1500-ә гәдәр сөз мәнимсәмиш олур.

Илк дөврдә ушағын нитги јашлыларын нитгинә аз охшајыр. Бу нитги тәдгигатчылар мүстәгил нитг адландырырлар. Бу дөврдә јашлылар ишләтмәдији сөзләри ушаглар ишләдирләр. Ушагларын ишләтдикләри бу сөзләр үч мәнбәә маликдир. Биринчи, ушағын дили ананын вә ја дајәнин дилидир. Онлар белә һесаб едирләр ки, ујдурдуглары сөзләр ушаға асан кәлә биләр («пәпә», «чача», «кака» вә с.) Бу сөзләр ағыздан-ағыза кәлиб бу күнә чыхмышдыр. Еһтимал ки, сонралар да давам едәчәкдир. Икинчи, ушағын мүстәгил нитги тәһриф едилмиш сөзләрдән ибарәт олур. Ушаг бу сөзләри һәгиги сөзләрдән дүзәлтмиш олур. Ушаг гејри-ирадн олараг сөз, сәс формаларыны дәјишир: «алма» сөзүнү «ама», «чырчырама» сөзүнү исә «чырчымама» кими ишләдир вә с. сөзләрин сәс структурасынын кәнар үзвләри адәтән јахшы гавранылыр, орта үзвләри ја дәјишдирилир, ја да бурахылыр («алма—ама» вә с).

Үчүнчү, ушаг өзү мүстәгил сөзләр дүзәлдир (ујдурур). Мәсәлән, Маһирә адлы бир гыз—гатылашмыш судә—«әндимәнди» дејир; Севда адлы бир гыз «јалама» сөзү әвәзинә «дилләмә» сөзүнү ишләтмишдир вә с.

Фонематик ешитмә габилијјәти инкишаф етдикчә јашлыларын тәләби илә артикулјасија јахшылашдыгча сөзләр дүзкүн тәләффүз едилмәјә башлајыр, автоном нитг исә тезликлә арадан чыхыр.

Бүтүн бунлар көрпәлик дөврүндә ана дилинин грамматик гурулушунун мәнимсәнилмәсинә һәм шәраит, һәм дә имкан јарадыр. Ушаг бир сөзлү, ики сөзлү чүмләләр ишләдир. Сонралар ушағын нитги рабитәли нитг характери дашыјыр. Нитгин бу дөврдәки инкишафы, һәр шејдән габаг, она көрә бөјүк әһәмијјәтә маликдир ки, бу инкишаф ушағын бүтүнлүкдә психикасынын инкишафына сәбәб олур. Ушағын дујғулары, гаврајышы, һафизәси, тәфәккүрү, тәхәјјүлү инкишаф едир. Бунларла јанашы ушағын һиссләри, ирадәси, характери дә инкишаф едир.

Ушағын психикасынын инкишафы өз нөвбәсиндә онун нитгинин инкишафына јардым едир. Нитгин мәнимсәнилмәси просеси; ејни заманда ушағын фәалијјәтинин инкишафындан, онун идрак просесләриндән асылыдыр. Бүтүн көрпәлик дөврүндә сөзләрин мә'насынын дәјишилмәси баш верир ки, бу да ушағын әгли инкишафынын әсас чәһәтләриндән бирини тәшкил едир.

Биз јухарыда гејд етдик ки, ушағын нитгинин инкишафы онунла аларылан үнсијјәтин дәрәчәсиндән асылыдыр. Она көрә дә 1,5 јашлы ушагларын һамысынын сөз еһтијаты ејни мигдарда олмур. Мәсәлән, А. А. Лублинскаја көстәрир ки, 1 ил 8 ај—2 јашдан сонра ушағын сөз еһтијаты чох тез артыр. Әкәр 1,5 јаша гәдәр фәал сурәтдә ишләдилән сөзләрин мигдары 18—25-ә гәдәр олурса, үчүнчү јашын ахырында ушаг 1000—1200 сөз еһтијатына малик олур. Бу заман лүғәтин әсас һиссәсинин 60%-и исимләр, 25—27%-ә гәдәрини фе'лләр, анчаг 10—12%-ни сифәтләр тәшкил едир.[1]

Даһа сонра Лублинскаја гејд едир ки, Н. А. Рыбниковун, Н. А. Менчинскајанын, А. Н. Гвоздевин тәдгигатлары көстәрмишдир ки, 1 ил 6 ајдан 2 ил 6 аја гәдәр олан дөврдә исимләрин мигдары 4 дәфә, фе'лләрин мигдары—8 дәфә, сифәтләринки исә 5—6 дәфә артыр. Бүтүн мүәллифләр һәр јаш дөврүндә лүғәтин һәчминин, онун әлдә едилмәсинин темпинин вә мүхтәлиф ушаглар тәрәфиндән кениш шәкилдә истифадә едилмәсиндә бөјүк фәрди фәргин олмасыны гејд едирләр.[2]

Психоложи әдәбијјатда сөзләрин мәнимсәнилмәси саһәсиндә фәрди фәргләри көстәрән бир чәдвәл верилмишдир. О чәдвәл олдуғу кими верилир.

Јухарыда гејд едилән рәгәмләр арасында ујғунсузлуг олса да онлар бир һәгигәти сүбут етмәк үчүн кифајәт едә

---

[1] А. А. Люблинская. Детская психология. «Просвещение», Москва, 1971, сәһ. 285.

[2] Јенә орада, сәһ. 285.

билəр. Бу һəгигəт дə ушаглар арасында сөз еһтијатынын мүхтəлиф мигдарда мəнимсəнилмəсиндəн ибарəтдир. Мəсəлəн, чəдвəлдə көстəрилəн Елза вə Левикин һəр икиси 1 ил 3 ајлыг олдуглары һалда, Елза—63, Левик—39 сөз еһтијатына малик олмушдур.

	Саша	Дима	Тања	Елза	Левик	Гејд
Јаш вə сөзлəрин мигдары	1,6 53	1,8 45	1,6 39	1,3 63	1,3 39	Бизим мүшаһидəкизə көрə Чаһанкир Меһдизадə 1 јаш 10 ајда 41 сөз еһтијатына малик олмушдур. О, ејни заманда рус вə Азəрбајчан диллəрини өјрəнирди.

Ушагларда сөз еһтијатынын икинчи јашын икинчи јарысында чох сүр'əтлə артмасы да тəдгигатчылар тəрəфиндəн тез-тез гејд едилир. Мəсəлəн, алман психологу В. Штернин чəдвəлинə көрə 1,5 јашла ушаг 100 сөз, 2 јашлы ушаг—272 сөз еһтијаты газаныр. Бу чəдвəлə көрə ушаг 6 ајын ичəрисиндə 200—250 сөз еһтијаты газанмыш олур.

Ушаг мəктəбəгəдəр јаш дөврүнə дахил олур. Бу дөврдə нитгин лүғəт тəркиби артмагда давам едир. Көрпəлик дөврүнə нисбəтəн бағча јашлы ушагларын нитги, онун лүғəт тəркиби тəгрибəн 3 дəфə артыр. Бу дөврдə дə лүғəт тəркибинин артмасы билаваситə һəјат шəраитиндəн, үнсијјəт дəрəчəсиндəн, тəрбијəдəн асылыдыр. Фəрди фəрг психи инкишафын дикəр саһəлəринə нисбəтəн бурада даһа бөјүк олур. Ушағын лүғəт еһтијаты бу дөврдə тəкчə сифəт һесабына дејил, һəм дə фе'л, зəрф, сај вə сөз бирлəшдичирилəри һесабына артыр. Ајры-ајры сөзлəри мəнимсəмəк грамматик ганунлары билмəдəн елə бир əһəмијјəтə малик ола билмəз. Мəктəбəгəдəр дөврдə ана дилинин морфоложи системи мəнимсəнилир. Ушаглар һалландырма типлəрини тəчрүби сурəтдə мəнимсəјирлəр. Мəктəбəгəдəр дөврдə ушаглар гејриади вə асан сурəтдə сөзлəр дүзəлтмəјə башлајырлар.

Мəктəбəгəдəр дөврүн əсас хүсусијјəтлəриндəн бири ондан ибарəтдир ки, ушаг өз нитг давранышында һəр сөзүн архасында реал бир варлығын: чисмин, һəрəкəтин, хассəнин дурдуғуну көрүр. Ушаг «алма», «чөрəк», «су» вə с. сөзлəри ишлəдəркəн фикрəн бу чисимлəри көрүр. Јашлылардан «көтүр» сөзүнү гаврајаркəн диггəт зонасындакы чисимлə нечə һəрəкəт едəчəјини дəрһал өзүндə тəсəввүр едир. Она көрə дə мəктəбəгəдəр дөвр елə бир дөврдүр ки, бурада дил һадисəлəринə бөјүк мараг јараныр.

Бу дөврдə ушагларда нитгин функсијасы да инкишаф едир. Бу функсијалардан бири үнсијјəтдир. Һəлə көрпəлик дөврүндə дə ушаглар нитгдəн үнсијјəт васитəси кими истифадə едирлəр. Анчаг ушаглар бу дөврдə јахын адамларла үнсијјəтдə олурлар. Нитгин бу чүр үнсијјəт формасына—**ситуатив нитг** дејилир. Ситуатив нитг васитəсилə олан үнсијјəт ушағын гаршысына суал, јени чисим, јени һəрəкəт чыхдығы заман баш верир.

Бу дөврдə үнсијјəт даирəси кенишлəндикчə, идрак марағы артдыгча ушаг **контекст нитгини** мəнимсəјир (контекст мəтнин мə'нача битмиш олмасы демəкдир). Контекст нитг формасы вəзијјəти кифајəт гəдəр там тəсвир едир.

Контекст нитгинин ганунларыны ушаг мəнимсəдикдəн сонра ситуатив нитгдəн һеч дə əл чəкмир. Гејд етмəк лазымдыр ки, ситуатив нитг һеч дə ашағы дəрəчəли нитг дејилдир. Нитгин əн əһəмијјəтли формаларындан биридир. Бу нитгдəн үнсијјəт шəраитиндə јашлылар да билаваситə истифадə едирлəр. Мүəјјəн вахтдан сонра ушаглар үнсијјəтин шəраит вə характериндəн асылы олараг каһ ситуатив, каһ да контекст нитгиндəн истифадə едирлəр.

Контекст нитги ушаглар бағча мəшғəлəлəриндə, мүнтəзəм тə'лим просесиндə мəнимсəјирлəр. Бу нитг о заман тə'лим просесиндə даһа мүчəррəд мəзмун кəсб едир, ушагларда бу мүчəррəд мəзмуна, јени нитг формаларына, васитəлəринə јени тəлəбат мејдана кəлир. Ушагларда формалашан контекст нитг, бу дөврдə битмир, о, сонралар мəктəбдə, мүнтəзəм тə'лим просесиндə өз инкишафыны давам етдирир.

Ушағын мəктəбəгəдəр дөврдə газандығы нитгин хүсуси типлəриндəн бири дə—**изаһлы нитгдир.** Бөјүк бағча јашы дөврүндə ушагларда даһа јени тəлəблəр мејдана чыхыр. О тəлəблəрдəн бири дə гаршыда дуран вə ичрасына һазырлыг көрүлəн ојунун мəзмунуну, ојун иштиракчыларына, јашидлара изаһ етмəк тəлəбатыдыр. Ојунун мəзмунунун изаһы тез-тез ушаглар арасында гаршылыглы анлашылмамазлыға,

Сеченов вә Павлов кәшф етдиләр ки, һәр һансы бир дујғунун әмәлә кәлмәси үчүн үч просес тәләб олунур:

1. Објектив аләмин чисм вә ја һадисәнин бу вә ја дикәр ресептора тә'сир етмәсилә орада гычығын јаранмасы;

2. Һәмин гычығын ресептордан мәркәзә көчүрүлмәси;

3. Гычығын мәркәзи саһәјә дахил олмасы.

Һәмин мәркәзи саһәјә гычыг дахил олдугдан сонра о саһәдәки һүчејрәләр ојнајыр, фәалијјәтә кәлир. Елә бу заман һәмин саһәјә дахил олан гычығын кејфијјәти мүәјјәнләшдирилир—дујғу әмәлә кәлир.

Бу үч просес һәм јашлы адамларын, һәм дә ушагларын харичи аләми дәрк етмәләринин илк мәрһәләсидир. Психоложи әдәбијјатда һаглы олараг гејд едилир ки, гаврајыш, һафизә, тәфәккүр, тәхәјјүл кими идрак просесләринин вә дикәр психи фәалијјәтләрин, фәрди психи хассәләрин инкишафы бу әсасда тәкмилләшир.

Јухарыда дејиләнләрдән мә'лум олур ки, һәр һансы бир дујғунун әмәлә кәлмәси вә фәргләндирилмәси үчүн ресепторда әмәлә кәлән гычығын баш бејин јарымкүрәләринин габығына, онун ујғун саһәсинә чатмасы илә шәртләнир. Бу вәзијјәт исә ушагларда еркән вахтдан инкишаф етмир. Ушагларда истәнилән гычыгландырычынын јаратдығы гычыг васитәсилә бејин габығында кениш јајылма әмәлә кәлир. Бу јајылма илк вахтларда фәргләндирмәнин јаранмасы үчүн јајылма мәркәзләшмәлидир, галан мәркәзләрдә исә ләнкимә әмәлә кәлмәлидир, башга сөзлә десәк, мәнфи индуксија јаранмалыдыр, јә'ни әтраф мәркәзләрдәки һүчејрәләрин фәалијјәти дајандырылмалыдыр. Бу чүр синир просесләри ушагларда бирдән бирә дејил, тәдричән инкишаф едир.

Тәдгигатлар сүбут едир ки, шәрти рефлектор фәалијјәт чағаларда чох тез тәкмилләшир: 1. Бир јашын сонунда ушағын бүтүн анализаторларында фәргләндирмә јаранып; 2. Фәргләндиричи һәссаслыг узун мүддәтли тәмрин васитәсилә әмәлә кәлир; 3. шәрти рефлексләрин јаранмасында анализаторларын бүтүн апараты, хүсусилә јарымкүрәләрин һәр бир анализатора аид саһәси тез инкишаф едир. Гејд етмәк лазымдыр ки, фәргләндиричи һәссаслыг үчүн тәләб олунан узун мүддәтли тәмринләр ушагларда һәм «тәбии» тә'лим, һәм дә мүнтәзәм мәктәб тә'лими просесиндә инкишаф едир.

Дујғуларын ушагларда инкишафынын өзүнәмәхсус хассәләри вардыр. Белә ки, ушагларда анализаторларын һәссаслығы ејни дәрәчәдә инкишаф етмир. Әкәр илк күнләрдә

чаға көрмә вә ешитмә анализаторлары васитәсилә өз диггәтини мәркәзләшдирә билмирсә, јә'ни көрмә, ешитмә дујғулары јахшы инкишаф етмәмишдирсә, тохунма дујғусу чох тез инкишаф едир. Температур дујғусу да тез инкишафа башлајыр. Ушагда һәјатынын 1-чи вә 2-чи ајларында тохунма дујғусу көрмә, ешитмә дујғуларындан хејли үстүн олур. Бир јашын ахырында ушаг сәсләри, адамлары, ојунчаглары бир-бириндән сечмәјә башлајыр. Бу заман ушағын әли ән әсас дәркетмә органы олур.

И. М. Сеченов ушаглығын илк дөврүндә әзәлә дујғусунун чох бөјүк әһәмијјәтә малик олдуғуну гејд едир. Сеченов ону да гејд едир ки, әзәлә дујғусу бағча вә кичик мәктәб јашы дөврләриндә дә давам едир.

Тәрбијәчинин ушагларла тәшкил етдији мүхтәлиф фәалијјәти (тәбиәтлә танышлыг, ону мүшаһидә етмәк, шәкил чәкдирмәк, мусиги динләмәк вә с.) вә һәмчинин нитг үнсијјәтинин артан имканлары сајәсиндә көз, гулаг әсас бөләдләшмә вәзифәсини өз үзәринә көтүрүр вә бағча јашынын сонунда ушаг хејли мүстәгиллик газаныр.

Тәрбијәчи өз ишини елә тәшкил етмәлидир ки, ушағын бүтүн дујғу органлары инкишаф етсин, бир дујғу органынын үзәринә чохлу јүк дүшмәсин, әкс тәгдирдә бу вәзијјәт о бири органларын инкишафыны хејли дәрәчәдә ләнкидә биләр.

Сенсор еталонлар вә онларын бағча јашлы ушаглар тәрәфиндән мәнимсәнилмәси. Илк ушаглыг дөврүндә ушагда әшјаларын мүхтәлиф хассәләри барәдә мүхтәлиф тәсәввүрләр еһтијаты топланыр, бу тәсәввүрләрдән бә'зиләри нүмунә ролуну ојнамаға башлајыр ки, бунларын васитәсилә ушаг гаврајыш просесиндә јени әшјаларын хассәләрини мүгајисә едир.

Мәктәбәгәдәр дөврдә ушағын хүсуси сенсор тәчрүбәсинин үмумиләшдирмә нәтичәсиндән ибарәт олан бу чүр әшја нүмунәләринин тәтбигиндән, үмуми гәбул едилмиш сенсор еталонларын (өлчүләрин) тәтбигинә кечид баш верир.

Бәс сенсор еталонлар нәјә дејилир?

Сенсор еталонлар—һәр нөв хассә вә мүнасибәтләрин әсас вариантлары һаггында бәшәријјәт тәрәфиндән ишләнмиш тәсәввүрләрдир. Бу чүр еталонлар (өлчүләр) сырасына: рәнкләр, формалар, әшјаларын бөјүклүјү, онларын фәзадакы вәзијјәти, сәсин һүндүрлүјү, аралыг заман мүддәти вә с. дахилдир. Бүтүн бунлар әшјаларын өзләринә мәхсус хассәләри өлчмәк үчүн ишләдилир.

Бүтүн бунлар бәшәријјәтин тарихи инкишаф просесиндә мејдана кәлмишдир вә инсанлар тәрәфиндән бир нүмунә, өлчү кими истифадә едилир. Мәсәлән, һәндәсә елминдә мүстәви вә фәза фигурларынын еталонлары: даирә, үчбучаг, чохбучаглы, пирамида, конус, куб вә с.-дир. Тәбиәтдә сонсуз мигдарда мүхтәлиф рәнк вә формалар вардыр. Бәшәријјәт онлары бачарыгла гајдаја салыр, аз мигдарда типик, мүхтәлиф нөвләрә ајырыр, бу да, харичи аләми ичтимаи тәчрүбә нөгтеји-нәзәриндән гаврамаг имканы верир. Истәнилән рәнки ја бир рәнкин спекторларынын чаларлары (гара-гырмызы) кими, ја онларын бирләшмәси нәтичәси кими (сары-јашыл), ја да, нәһајәт ағ вә гара арасында орта (боз) рәнк кими мүәјјән етмәк олар. Еләчә дә истәнилән һәндәси фигура охшатмаг олар (овал, дүзбучаглы, үчбучаг), ја да фәзада мүәјјән гајдада јерләшмиш бир нечә фигурун бирләшмәси кими ишарә етмәк олар (мәсәлән, силиндрлә конусун бирләшмәсиндән алынан фигур).

Еталонларын һәр бир нөвү ајры-ајры сурәтләрин садәчә бирләшмәси кими тәсәввүр олунмур, о, елә бир системдир ки, орада мүхтәлиф хассәләр бу вә ја дикәр бир ардычыллыгла дүзүлмүш олур, о, елә груплашдырылмышдыр ки, мүәјјән чинсли аламәтләринә көрә бир-бириндән фәргләнирләр.

Бағча јашлы ушаглар сенсор еталонлары о заман мәнимсәмәјә башлајырлар ки, ушаг бағчасынын програмына ујғун олараг онлар ајры-ајры һәндәси фигурларла, рәнкләрлә таныш олурлар. Бу чүр танышлыг, әсас е'тибарилә, мәһсулдар фәалијјәтин мүхтәлиф нөвләрини мәнимсәмә просесиндә баш верир. Психоложи әдәбијјатда дејилир ки, әкәр ушаға мүхтәлиф хассәләри ајырмаг хүсуси сурәтдә өјрәдилмирсә дә, ушаг шәкил чәкәндә, гурашдыранда, рәнкләмә ишләри илә мәшғул оланда, ушағын ишләтдији материалын өзү зәрури нүмунәләри верир. Белә ки, ушаг шәкил чәкәркән рәнкләрдән истифадә едир, кубикләрдән гурма ишләри апараркән, о, үчбучаглы, дүзбучаглы, квадрат шәкилли үнсүрләрдән истифадә едир. Гурашдырма үчүн бәзәк материаллары олан мүхтәлиф рәнкли даирәчикләр, үчбучаглар, квадратлар ишләдилир.

Сенсор тәрбијә хүсуси сурәтдә тәшкил едилмәјәндә ушаглар әввәлләр адәтән бә'зи еталонлары мәнимсәјирләр, мәсәлән, даирәнин вә квадратын формаларыны, гырмызы, сары, јашыл вә көј рәнкләри мәнимсәјирләр, чүнки онлар (о формалар, рәнкләр) башга еталонлардан даһа тез-тез онларла раст кәлир. Бағча јашлы ушаглар хејли сонра үчбучаглы, дүзбучаглы, овал, нарынчы, јашыл, бәнөвшәји, рәнкләр барәсиндә тәсәввүрләрә малик олурлар.

Лакин бир нечә еталон мәнимсәниләркән, ушаг, хассәләри бу еталонларла ујғун кәлән чисимләри чох дәгиг сурәтдә гаврајыр, лакин еталонлары һәлә мәнимсәнилмәјән башга мүхтәлиф хассәли чисимләр дәгиг дејил, сәһв гаврaнылыр. Аз мә'лум олан хассәләр мәнимсәнилмиш еталонлара охшадылыр. Бу заман чисимләрин хассәләринин өзүнәмәхсус үмумиләшдирилмәси баш верир. Мәсәлән, квадрат һаггында тәсәввүрә малик олан, дүзбучаглы вә трапесија һаггында тәсәввүрә малик олмајан ушаг, онларын квадратдан фәрги кәскин шәкилдә дејилдирсә дүзбучаглыны вә трапесијаны да квадрат кими гаврајачагдыр. Еләчә дә сары вә гырмызы рәнкләр һаггында тәсәввүрә малик олмајан ушаг, нарынчы рәнкли әшјалары сары вә ја гырмызы рәнкли чисим кими гаврајачагдыр. Мәнимсәнилән еталонлар садәчә олараг ада дејил, һәр шејдән әввәл, хассәләрин гаврaнылмасынын өзүнә тә'сир едән заман, тәчрүбәнин олмасы ајдын көрүнүр. Үчјашлы бағча ушаглары бир чох һалларда сары рәнк нүмунәси үзрә анчаг сары објекти сечир, нарынчы үзрә нарынчы вә сары рәнки сечир, көј рәнк нүмунәси үзрә ушаглар анчаг көј рәнки сечир, мави рәнк нүмунәсинә көрә—мави вә көј рәнкләри сечирләр. Бу һал хүсусилә о заман өзүнү ајдын көстәрир ки, ушаглара нүмунә әввәлчә көстәрилир, сонра кизләдилир вә сечки һафизәјә әсасән апарылыр. Бу факты онунла изаһ етмәк олмаз ки, ушаглар сары вә нарынчы, көј вә мави рәнкләри бир-бириндән фәргләндирә билмирләр. Нүмунәјә көрә таныш рәнк дүзкүн сечилир, аз таныш олан рәнк исә јанлыш сечилир. Бунун сәбәби ондан ибарәтдир ки, мәсәлән, ушаглар сары рәнки нүмунә аларкән дәрһал ону өзләринин вахтилә мәнимсәмиш олдуглары еталон илә ујғунлашдырыр вә сары рәнк кими танырлар. Нарынчы рәнк нүмунәси ушглары чәтин вәзијјәтдә гојур. Ушаг нарынчы рәнк һаггында тәсәввүрә малик дејилдир, ушаг онун әвәзинә малик олдуғу еталонлардан истифадә едир—сары рәнкдән истифадә едир.

Мәһсулдар фәалијјәт нөвләринин мүрәккәбләшмәси о јерә кәтириб чыхарыр ки, ушаг тәдричән јени еталонлар: формалар вә рәнкләр мәнимсәјир вә тәгрибән дөрд-беш јашларында нисбәтән онларын там јығыныны мәнимсәмиш олур.

Ушаглар чисимләрин бөјүклүкләри һаггында тәсәввүрләри чох чәтинликлә мәнимсәјирләр. Үмуми гәбул едилмиш бөјүклүк еталонлары форма вә рәнк еталонларындан фәрг-

ли олараг шәрти характерә маликдирләр. Бу өлчүләр (метр, сантиметр) инсанлар тәрәфиндән шүурлу сурәтдә мүәjjәнләшдирилмишдир. Өлчү системләри вә онларын истифадә үсуллары мәктәбәгәдәр jаш дөврүндә, бир гајда олараг мәнимсәнилмир. Бөјүклүјүн гавранылмасы мәктәбәгәдәр jашда башга әсас үзрә инкишаф едир—онлар чисимләр арасында бөјүклүк үзрә нисбәт һаггындакы тәсәввүрләри мәнимсәјирләр. Бу нисбәтләр сөзләрлә ишарә едилир вә һәмин сөзләрлә көстәрилир ки, чисим башгаларынын сырасында һансы јери тутур (бөјүк, ән бөјүк, кичик вә с.). Адәтән мәктәбәгәдәр дөврүн башланғычында ушаг ејни заманда гаврадығы ики чисмин бөјүклүјү үзрә нисбәти һаггында тәсәввүрә малик олур (бөјүкдүр—кичикдир). Ајрыча көтүрүлмүш чисмин бөјүклүјүнү мүәjjәнләшдирмәји ушаг бачармыр, чүнки бунун үчүн башгаларынын арасында онун јерини һафизәсиндә јенидән чанландырмаг тәләб олунур.

Мәктәбәгәдәр jаш дөврү әрзиндә ушагларын сенсор еталонларла таныш олмасы тәдричән дәринләшир. Биринчи, ушаглары даһа инчә мүхтәлиф еталон хассәләри илә таныш едирләр. Белә ки, спекторларын рәнкләрилә танышлыгдан онларын чаларлары илә танышлыға; әсас һәндәси фигурларла танышлыгдан онларын охлары вә тәрәфләринин мүнасибәтләри үзрә вариасијаларла танышлыға; үмуми бөјүклүкләри үзрә чисимләрин мүнасибәтләринә танышлыгдан ајры-ајры өлчүсүнә көрә мүнасибәтилә танышлыға кечид баш верир.

Икинчиси, ушагларын еталонлар арасындакы әлагә вә мүнасибәтләрлә—спекторда рәнкләрин дүзүлүшү гајдасы илә, парлаглыға көрә чаларларын ардычыл дәјишмәсилә, рәнкләрин исти вә сојуг, јумшаг вә зиддијјәтли бирләшмәсилә, рәнк тонларынын груплашмасы илә таныш едирләр; фигурлары јуварлаг вә дүзбучаглы нөвләрә бөлмәк, мүтәнасиблик үзрә онларын ардычыл дәјишмәләри илә, бир фигуру башгасынын формасына салмаг имканы илә; објектләри онларын үмуми бөјүклүјүнүн вә ја ајры-ајры өлчүләринин артан вә ја азалан гајда да бирләшдирилмәси илә таныш едирләр вә с.

1. Гаврајыш һәрәкәтләринин инкишафы

Сенсор еталонларын мәнимсәнилмәси ушағын әшјаларын хассәләрини танымагда истигамәт алмасынын инкишафынын анчаг бир чәһәтини тәшкил едир. Биринчи илә сых

сурәтдә бағлы олан икинчи чәһәт—һәрәкәтләрин гаврanылмасынын тәкмилләшмәсидир.

Ушаг еркән јашларында газандығы гаврајыш һәрәкәтләрилә мәктәбәгәдәр дөврә дахил олур. Лакин бу һәрәкәтләр һәлә садә һәрәкәтләр олуб лазымы гәдәр тәкмилләшмәмишдир. Онлар чисимләрин мүрәккәб хассәләрини, ајры-ајрылыгда гаврамаг, ушагда јени нөв фәалијјәти низамлајан вә истигамәт верә билән, онларын дәгиг вә ајдын сурәтини гуран, онларын бөјүклүјүнә нисбәтән чисимләрин формалары вә рәнкләри кими фәрди хүсусијјәтләрини, зәрури олан заман, јенидән һасил етмәк имканы вермир. Әшјави фәалијјәтләрдә чисимләрин хассәләрини нәзәрә алмаг үчүн кифајәт олан, гаврајышын дәгиглији вә ајрылығы дәрәчәси, мәһсулдар фәалијјәт үчүн гәтијјән кифајәт дејилдир.

Кичик бағча јашлы ушаға контур вә дахили һиссәләри олан садә бир фигурун шәклини чәкмәк тәклиф олунур. Ушаг јахшы вә ја пис сурәтдә ја контур, ја да һиссәләри чәкир, анчаг, һәм контуру, һәм дә һиссәләри чәкмәјә тәшәббүс белә көстәрмир. Нүмунәјә көрә кубикләрлә ев тикмәк просесиндә ушаг үчүн мүәjjән формаларда, өлчүдә кубикләр чатышмыр. Әкәр ушагын јанында низамсыз сурәтдә јығылмыш бир галаг кубикләр вардырса, ушаг онларын ичиндән лазым оланы асан сурәтдә тапыр, лакин, әкәр бу кубик башга тикинтијә дахил едилмишдирсә (ушаға ону сөкмәјә разылыг верилир), о, һәмин кубики көрмүр, белә мә'лум олур ки, ушаг тамдан лазым олан кубики сечмәк имканына малик дејилдир. Бу мисалларын һәр икиси ону көстәрир ки, ушагда әшјави фәалијјәтлә әлагәдар јаранан һәрәкәт гаврајышлары чисми там вә ардычыл шәкилдә тәдгиг етмәк вә онун һиссә вә әламәтләрини сечмәк имканы вермир.

Мәктәбәгәдәр јаш дөврү әрзиндә һәрәкәт гаврајышларынын дәјишмәси барәсиндә, ушаглар мүхтәлиф јаш групларында онлара таныш олмајан чисимләрлә нечә таныш олмаларыны мүшаһидә етмәклә мүһакимә јүрүтмәк олар. Үч јашлы бағча ушағына јени бир чисим вериб онун һансы чисим олдуғуну, нәјә јарадығыны сөјләмәк хаһиш едилдикдә, о, дәрһал чисимлә һәрәкәт етмәјә, онун һәр тәрәфини әлләри илә јохламаға башлајыр. Чисмә һәртәрәфли нәзәр салмаг, ону әли илә дәгиг јохламаг онларда мүшаһидә едилмир; нечә чисимдир?—суалына да ушаглар чаваб вермирләр. Дөрд јашлы ушаглар артыг чисми һәртәрәфли нәзәрдән кечирмәјә башлајырлар, лакин ону ардычыл, мүнтәзәм етмирләр, тез-тез манипулјасијаја (әлләри илә јохла-

маға) кечирләр. Шифаһи тәсвир заманы онлар анчаг ајры-ајры һиссәләри, әламәтләри бир-бирилә әлагәләндирмәдән адландырырлар.

Беш вә алты јашлы ушагларда чисимләри тәдгиг вә тәсвир етмәк даһа планлы вә ардычыл сурәтдә тәзаһүр едир. Чисимләри нәзәрдән кечирәркән онлар ону әлләриндә о тәрәф, бу тәрәфә чевирирләр, әлләри илә јохлајырлар, ән әһәмијјәтли, көзә чарпан әламәтләринә даһа чох диггәт верирләр. Анчаг једди јашында бүтүн ушагларда дејил, бә'зиләриндә чисимләри тамамилә мүнтәзәм, планлы сурәтдә нәзәрдән кечирмәји мүшаһидә етмәк олар. Бу ушаглар чисимләри әлләриндә тутмаг еһтијачы дујмурлар—онлар чисмин хассәләрини тәмиз көрмә гаврајышындан истифадә едәрәк тәсвир едирләр.

Бу мүшаһидәләрдән көрүнүр ки, илк вахтларда ушаг чәһд едир ки, хассәләр һаггындакы мә'луматлары гаврајышдан дејил, тәчрүби фәалијјәтдән чыхарсын. Сонра гаврајыш тәчрүби фәалијјәтлә бирләшир, онлар елә бил ки, бир-биринә јардым едирләр. Анчаг бағча јашларынын сонунда һәрәкәт гаврајышы чисим һаггында нисбәтән там тәсәввүр вермәк үчүн кифајәт гәдәр мүтәшәккил вә еффектли олур.

Бир експериментдә ушаглара нәзәрдән кечирмәк вә сонра да танымаг үчүн дүзкүн олмајан формада бир фигур верилир. Һәмин фигур үзәриндә көзүн һәрәкәтини гејдә алан киногејди көтүрүрләр. Үчјашлы ушагларда, мүәјјән едилир ки, көз фигурун дахилиндә, бә'зән онун оху бојунча һәрәкәт едир. Һәрәкәтләрин мигдары чох бөјүк олмамышдыр. Дөрд јашлы ушагларда исә көзүн һәрәкәти јенә дә әсасән фигурун дахилиндә баш вермишдир. Чисмин контуру бојунча һәрәкәтләр демәк олар ки, јох дәрәчәсиндә олмушдур. Лакин, көзүн чохлу планлы һәрәкәти тәзаһүр едир ки, бу да куја ушагларын фигуру өлчмәләри кими һәрәкәти көстәрир. Бунунла бирликдә фигурун ән сәчијјәви әламәтләринә аид олан, бир-биринә јахын нәзәрләрин гејд едилмәси тәзаһүр едир. Нәзәрдән кечирмә заманы көзләрин һәрәкәтләринин үмуми мигдары үчјашлы ушагларын көзләринин һәрәкәтләринин мигдарына нисбәтән ики дәфә артмышдыр. Сечмә нәтичәләри јахшылашыр. Беш јашлы ушагларын фигуру нәзәрдән кечирмәләри, демәк олар ки, дөрдјашлы ушагларынкы кими олмушдур. Анчаг онларда ән сәчијјәви һиссәләрдән бири олан контурун диггәтлә тәдгиги тәзаһүр едир. Сечмә заманы сәһвләр демәк олар ки, јох олур. Нәһајәт, алты јашлы ушагларда көз анчаг фигурун контуру бојунча һәрәкәт едир. Һәрәкәтләрин мигдары әһәмијјәтли дәрәчәдә чохалыр. Фигуру сечмә заманы сәһвләр олмур.

Чисимләрин формаларыны гаврама гајдаларында охшар дәјишикликләри фигурларла тохунма танышлығы заманы ушағын әл һәрәкәтләрини өјрәнәркән мүәјјәнләшдирмишләр (ушаг фигуру көрмәдән онлары әлләшдирир). Үчјашлы ушаглар әлләрини фигурун үзәриндә сахлајырлар, онун сәтһини шаппылдадыр, лакин сәтһини әлләри илә јохламырлар. Дөрд јашлы ушаг фигурун контуруну бир әлли јохламаг тәшәббүсүндә олур, јохлама бармагларла дејил, әлин ајнасы илә апарылыр. Беш јашлы ушаглар фигуру ики әли илә јохлајыр, ајры-ајры сәчијјәви әламәтләри (чөкүкләри, чыхынтылары) диггәтлә тәдгиг едирләр. Алты јашда ушаг фигуру аз вә ја чох олмагла бармагларын учлары илә јохлајыр. Бу заман тохунма гаврајышынын инкишафы көрмә гаврајышындан, онун инкишафындан кери галыр.

Мәктәбәгәдәр јашлы ушагларда һәрәкәт гаврајышларынын тәкмилләшмәси, бизә мә'лум олан истигамәтјөнлү һәрәкәтләрин һәрәкәт гаврајышына чеврилмәси ганунаујғунлуғу әсасында олур. Харичи истигамәтјөнлү һәрәкәтләр (бунлары ушаг бүтүн бағча јашы дөврүндә газаныр) ушагларын, гаврајышын јардымы илә һәлл едә билмәдикләри мәсәләләри сынама јолу илә һәлл етмәк үчүн хидмәт едир. Инди мәсәләләрин өзләри даһа мүрәккәб олурлар: мүхтәлиф чисимләрин мәнимсәнилән хассәләрини сенсор еталонларла гаршы-гаршыја гојмаг, мүгајисә етмәк тәләб олунур.

Ушаға чисмин рәнкини мүәјјән етмәк лазым оланда, о, илк вахтларда һәгиги нүмунәләрдән истифадә етмәјә чәһд көстәрир (мәсәлән, карандаш, чубуг вә ја рәнкини јахшы таныдығы башга чисим), ону тәдгиг едилән чисмә даһа јахын кәтирмәјә чалышыр.

Бөјүклүкләринә көрә бир нечә чисми мүгајисә едән заман (вә ајрылыгда узунлуғу, ени, һүндүрлүјү мүгајисә заманы) бағча јашлы ушаглар онлары бир-биринин үзәринә гојурлар, бир хәтт үзрә дүзәлдирләр ки, онлар кәмијјәт нисбәти һаггында мәнимсәнилмиш тәсәввүрләрдән истифадә едә билсинләр.

Мәктәбәгәдәр јаш дөвру әрзиндә сенсор еталонларын тәтбиги үчүн зәрури олан харичи мәгсәдјөнлү һәрәкәтләр дахилә кечир. Еталонлар јердәјишмәдән, чисимләрин контуру үзрә әлләри сүрүшдүрмәдән вә башга харичи һәрәкәтләр етмәдән јеринә јетирилир. Бунлары, гаврајыш һәрәкәти

Лакин мусиги вә нитг гаврајышында сәс апаратынын азһисс олунан вә кизлин һәрәкәтләри иштирак етмәкдә давам едир, бунлар олмадан сәсләрин хассәләрини тәдгиг етмәк мүмкүн олмазды.

Дујғуларын ушагларда инкишафында һәм фәалијјәтин, һәм дә сөзүн ролуну аз да олса јухарыда хатырлатдыг. Лакин, охучулара даһа дәрин мә'лумат вермәк үчүн бу ики мәсәләнин үзәриндә бир гәдәр мүфәссәл дајанмаға еһтијач вардыр.

2. Дујғуларын инкишафында фәалијјәтин ролу. Дујғуларын ушагларда инкишафы бир сыра сәбәбләрдән асылыдыр. Онлардан ушаг фәалијјәтини, сөзүн тә'сирини хүсусилә гејд етмәк лазымдыр. Дујғуларын инкишафы еләә бир тәләбата табе едилмишдир ки, о, ушағын фәалијјәтини һәр шејдән әввәл мүрәккәбләшдирән көрмә апаратына верилмишдир.

Апарылан тәдгигатлар сүбут етмишдир ки, көрмә итилији о заман әһәмијјәтли дәрәчәдә артыр ки, бу тәләбата лаборатор тәчрүбә әвәзинә ушаглар үчүн мараглы бир ојун дахил едилмиш олсун. Бу заман көрмә итилији ән чох бөјүк бағча јашлы ушагларда артыр. Бурада анлама мәсәләси даһа чох әһәмијјәтә малик олур. Она көрә дә анламанын әсас шәрти олмагла фәргләндирмә өз мәсафәсини хејли артырмыш олур.

Психологлардан А. А. Љублинскаја да өз тәдгигатлары илә мүәјјәнләшдирмишдир ки, дујғуларын инкишафында фәалијјәт нөвләринин (гисмән мүрәккәб) мүстәсна дәрәчәдә ролу бөјүкдүр. Лублинскајанын апардығы експериментләрин бир групу 3—6 јашлы ушаглардан рәнкләрин вә онларын чаларларынын мүәјјәнләшдирилмәсинә јөнәлдилмишдир. Нәтичәдә мүәјјән олмушдур ки, һәтта кичик јашлы ушаглар, дојмуш вә ишыглығына көрә рәнкләри вә онларын чаларларыны инчәлији илә фәргләндирә билирләр.

Лакин буна бахмајараг, һәтта бөјүк бағчајашлы ушаглар да шәклә бахаркән өз «корлугларыны» рәнкләри тә'јин етмәкдә көстәрирләр. Шәкилдә тәсвир олунан ајры-ајры чисимләрин адларыны чәкәркән һәтта орта, гисмән бөјүк група дахил олан бағча ушаглары да онларын рәнкләринә көрә чохлу сәһвә јол верирләр. Мәсәлән, ушаглара ев гушларынын шәкилләрини көстәрәркән ағ газ, сары чүчәләр, палыд рәнкли тојуг кими дүзкүн чавабларла бир сырада; чилчил, сары—гырмызы—гара тојуг; көј, јашыл өрдәк, боз рәнкли хоруза «алабәзәк рәнк»ли; чилчил сары тојуға: «чәһрајы» јахуд «бир аз чәһрајы», галаны гара, «гарамтыл» тојуг дејирләр. Башга ушаглар һәмин рәнкдә олан тојуғу башга чүр, өзләри билдикләри кими адландырырлар. Бир ушаг «мухтәлиф рәнкли» сөзүнү билмәдији үчүн бир тојуғун рәнкини бу чүр адландырмышдыр: «бир аз палыд рәнкиндә, бир аз ағ, сарымтыл вә бир аз гара, бир аз да јашыл тәһәр рәнкли тојугдур».

Ушагларын бә'зиләри исә, хорузун, өрдәјин бир һиссәсинин рәнкинә көрә бүтүнлүкдә рәнки мүәјјәнләшдирирләр. Өрдәјин, хорузун боғазында олан бир нечә јашыл, ағ, түкә көрә онларын рәнкләрини тә'јин едирләр: ағ хоруз, јашыл өрдәк вә с. дејирләр.

Ушагларын рәнк «корлуғу» хүсусилә «Бостан» вә «Шәһәрдә пајыз күнү» шәкилләринә бахanда өзүнү даһа ајдын көстәрир. Сонунчу шәкилдә дүкан шәкли дә көстәрилир, шәкилдә гадын мејвә-тәрәвәз сатыр. Белә тәчрүбәләр әсасында мүәјјән етмишләр ки, ушаглар чисимләрин рәнкләринә көрә онлары таныја билмирләр. Мәсәлән, експериментдә иштирак едән 4 јаш 2 ајлыг Љуса адлы ушаг шәклә бахыр, бостанда ушаглары көрүр. Тәрбијәчи онунла ашағыдакы сөһбәти апарыр.

Тәрбијәчи: ушаглар бурада нә едирләр?
Ушаг: от јығырлар.
Тәрбијәчи: бу нәдир (көкү көстәрир)?
Ушаг: көкдүр.
Тәрбијәчи: бу нәдир (хијары көстәрир)?
Ушаг: динмир.
Тәрбијәчи: нәјә охшајыр?
Ушаг: хијара.
Тәрбијәчи: бәс бу нәдир (кәләми көстәрир)?
Ушаг: динмир.
Тәрбијәчи: бу нәдир, бәлкә алмадыр?
Ушаг: мејвәдир вә с.

Апарылан експериментдә иштирак едән башга бир ушаг Женја (4,5) «ушаглар бурада нә едирләр?» суалына чаваб верәрәк дејир: ушаглар гарпыз јығырлар (кәләми көстәрир), помидору чуғундур адландырыр, ону гырмызы турпа охшадыр. Хијары дүз тапыр, анчаг хијары, көкү нечә тапдығыны изаһ едә билмир. Мила адлы беш јашлы ушаг бүтүн бостан мәһсулларыны дүз таныјыр, анчаг нечә таныдығыны изаһ едә билмир.

Апарылан тәдгигатлар нәтичәсиндә мүәјјән олмушдур ки: 1. һәтта кичик групун ушаглары да рәнкләри вә онларын гаршылыгларыны јахшы таныјырлар. Ушаглар дојмушлуг вә парлаглыг әламәтләринә көрә чох инчә фәргләндир-

2. Ajрылан вә көрүнән кејфијјәтин үмумиләшдиричи сигналы олан сөзүн сајәсиндә ушағын һәјат тәләбатындан асылы олмајан, истәнилән јени чисимләрдә о «көгәтијјән рүнүр». Мәсәлән, гырмызы рәнки танијан ушаг ону мүхтәлиф чисимләрдә көрә биләчәк. Бу заман ону мәнимсәтмәк үчүн јени тә'лим тәләб олунмур. Ону ушаг күндәлик һәјат тәчрүбәсиндә өјрәнир. Дејиләндә ки, алча туршдур, ушаг ону бир даһа јохламыр, дәрман шириндир, манечилик көстәрмәдән ичир. Чүнки турш, ширин кими дадлары ушаг бир сыра чисимләрдә мүшаһидә етмишдир. Она көрә дә сөз онлары үмумиләшдирир.

Беләликлә, сөз мүәјјән кејфијјәтләрин үмумиләшдиричи сигналы олур ки, ушаг һәтта танымадығы чисимләрдә дә ону көрәндә тәчрид едир.

3. Һәр һансы әламәтин адландырылмасы, ејни чинсли кејфијјәт арасындакы охшарлығы вә фәрги мүәјјәнләшдирмәкдә ушаг үчүн бир истинада чеврилир. Ушаг ејни чинсли кејфијјәти мүгајисә етмәк үчүн имкан әлдә едир. Белә ки, ушаг гырмызы рәнки танидығы үчүн, гырмызы рәнкдән фәргли олан рәнкләри асан сурәтдә сечә билир.

Мәсәлән, ушаг дејир: «Бу бир аз гырмызы, бир аз гырмызы олмајан рәнкдир». «Бу алма чох ширин дејил, бир аз туршдур». «Бу јарпаг јашылдыр, бу бири исә о чүр јашыл дејилдир».

Јашлы адамлар ушаглардан фәргли олараг јени кејфијјәтә јени ад верирләр: алма турш-шириндир, мејхошдур, нар-мејхошдур вә с. Ушаглар үчүн исә сөз гавраныланларын чаларларыны дәгиг тәһлил етмәк васитәсинә чеврилир: бир аз ширин, бир аз туршдур вә с. Бу онунла изаһ едилир ки, ушаглар һәлә јашлылар кими «мејхош», «чилчил» кими үмумиләшдиричи сөзләри мәнимсәмәмишләр.

4. Ajры-ajры кејфијјәтин сөзлә ифадәсини ешидәркән ушаг мүәјјән рәнк, сәс чаларларыны фәргләндирмәк үчүн сөзә истинад едир. О, гаврнылан кејфијјәтин кичичик дәјишмәсинә гаршы һәддән артыг һәссас олур. Бу заман ушаг ону асан танијыр вә һаггында сорушур. Ушаг суалына о саат чаваб ала билмәдикдә, о, ја таныш ишарәләрдән истифадә едир, ја да өзү буна мүәјјән ад тапыр: «Бу алма чәһрајы рәнкдәдир». Бах, Пәринин палтары кер нә рәнкдәдир? Алабәзәк, чәһрајы рәнкдәдир.

Бу заман тәрбијәчинин мәшғәләләрдә вә ја дикәр һалларда: рәнкләрин, ијләрин, дадларын адларыны дүзкүн демәси ушағын фәал лүғәт фондуну зәнкинләшдирир.

5. О јердә ки, ејни бир охшар әламәт бир-биринә охшајан чисимләрдә һәмишә тәсадүф едилир, онлар һәмин чисимләрин танымасы үчүн әсл сигнал олурлар. Мәсәлән, ушаг көкү она көрә танијыр ки, рәнки сары вә өзү дә узунсовдур вә с.

Бу чүр фәргләндирмә инсан дујғусуну, һејван һәссаслығыны бир-бириндән ајырыр.

Ф. Енкелс гарталын көрмәси илә инсан көрмәсини мүгајисә едир. Инсан шејләрә мәхсус олан чохлу әламәтләри көрмә заманы мүәјјәнләшдирир. Гартал исә анчаг һәјат тәрзи илә әлагәдар олан шејләри көрүр вә она өз мүнасибәтини көстәрир.

Инсан чәмијјәтин үзвүдүр, әмәк просесиндә, һәјат тәчрүбәсиндә өз дујғуларыны мүәјјәнләшдирмиш вә тәкмилләшдирмишдир. Инсан нефт ијини дујаркән она һејванлардан тамамилә фәргли мүнасибәт көстәрир.

Симмерманын експерименти көстәрмишдир ки, ушагларда ијбилмә һәссаслығы јашла әлагәдар олараг артыр.

А. Г. Иванов—Смоленски бу барәдә белә јазыр:

«Һеч дә душунмәк олмаз ки, инсанын биринчи сигнал системи али һејванларын габыг фәалијјәти илә ејнидир. Инсан һәм II, һәм дә I сигнал системләри васитәсилә ичтимаи мүһити әкс етдирир, I сигнал системинин фәалијјәти дә II сигнал системи кими ичтимаи әлагәләрлә бағлыдыр».

Ушағын инкишафы Ф. Енкелсин белә бир фикри илә тәсдиг едилир ки, бизим һисс органларымызын фәалијјәтинә тәфәккүрүн фәалијјәти дә гошулур.

Беләликлә, һисс органлары васитәсилә сөзлә ишарә едилән гычыгларын гәбул едилмәси артыг дујғулар сәвијјәсиндә ушағын идрак фәалијјәтинин өзүнү әһәмијјәтли дәрәчәдә јенидән гурмаға кәтириб чыхарыр. Сөз ушағын һафизәсини харичи аләмин шејләринин чохлу кејфијјәт вә әламәтләри барәсиндә биликләрлә зәнкинләшдирир.

Ушагларын сенсор инкишафы просесиндә, јухарыда дејилдији кими, гаврајышын бөјүк әһәмијјәти вардыр. Сенсор инкишаф просесиндә дујғу илә гаврајыш арасында сых вә гырылмаз рабитә вардыр. Һаглы олараг муасир психоложи әдәбијјатда гаврајыш—дујғуларын чәмидир дејилир. Мәсәлән, адам алманы гаврајаркән онун рәнкини, ијини, дадыны, ағырлығыны, еластиклијини, һамар сәтһини дујур. Демәк алмада мөвчуд олан рәнк, иј, дад, ағырлыг, еластиклик, һамар сәтһ кими кејфијјәтләр бир објектив варлығын гычыгландырычылары кими адамын дујғу үзвләринә тә'сир

едир вә беләликлә дујғулар әмәлә кәтирир. Бу дујғуларын үзви бирләшмәләри, чәми харичи аләмин алма кими бир чисминин гавранылмасына имкан верир. Дујғулар олмадан гаврајыш мүмкүн ола билмәз.

Ф. Енкелс бизи өјрәдир ки, һәр бир варлыг заман вә мәкан шәраитиндә мөвчуд ола биләр, замандан вә мәкандан кәнарда һеч бир варлыг мөвчуд ола билмәз.

Мәктәбәгәдәр јашлы ушагларда гаврајышын инкишафы просесиндә мәкан вә заман әлагәләринин инкишафы мәсәләләринә нәзәр салмаг бу бахымдан бөјүк әһәмијјәтә маликдир. Она көрә дә чисмин формасынын, там вә һиссәсинин, шәклин, мәкан вә заман гаврајышларынын инкишафы һаггында тәдгигатлардан алынан материалларын хуласәсини бурада вермәји зәрури һесаб едирик.

4. Гаврајышын инкишафында чисмин формасынын ролу. Һәр һансы бир чисмин танынмасы үчүн әсас әламәт онун формасыдыр.

Форма гаврајышына Совет вә буржуа алимләринин мүнасибәтләри ејни дејилдир. Көһнә психолокијанын нүмајәндәләриндән: Фолколт, Ктс белә бир фикри мүдафиә едирләр ки, 5—7 јашлы ушаглар «Һејрәтләндиричи дәрәчәдә формаја гаршы кордурлар». Куја онлар ән чох рәнкә әһәмијјәт верирләр. Рәнк бүтүн гаврајыш просесиндә доминант, мүәјјәнләшдиричи рол ојнајыр. Ону да гејд етмәк лазымдыр ки, бу тезис инди дә алман психологларынын бә'зи нүмајәндәләри тәрәфиндән мүдафиә едилир.

Бу гаты идеалист «нәзәријјәнин мәнфи чәһәти ондан ибарәтдир ки, ушағын гаврајышында емосионал-еффектив просеси интеллектуал идрак нәзәријјәсинә гаршы гојур. Буржуа психолокијасынын идеалист нүмајәндәләри өз нәзәријјәләрини ашағыдакы експериментин вердији нәтичә әсасында гururлар.

Онларын тәчрүбәси белә апарылыр.

Ики кардон кәтүрүрләр. Онлардан бири бөјүк, дикәри кичик саһәјә малик олур. Бөјүк саһәјә малик олан кардонун үзәринә бөјүк өлчүлү мүхтәлиф һәндәси фигурлар јапышдырырлар. Һәндәси фигурлар да мүхтәлиф рәнклә рәнкләнир. Мәсәлән көј квадрат, сары даирә, јашыл еллепс вә с. Кичик кардон үзәринә һәмин фигурлардан бирини јапышдырырлар. Кичик кардон үзәринә јапышдырылан бу фигур һәм чох кичик өлчүлү, һәм дә бөјүк кардон үзәриндә олан рәнкдә олмур. Әкәр бөјүк кардон үзәринә јапышдырылан еллепс јашылдырса, кичик кардон үзәринә јапышдырылан еллепс гырмызы рәнкдә олур. Бағча јашлы ушаглара тәклиф едирләр ки, кичик кардонун үстүнә јапышдырылмыш фигуру бөјүк кардонун сәтһинә јапышдырылмыш фигурларын ичиндән сечиб кәстәрсин.

Бу заман ушаглар һөкмән сәһвә јол верәчәкләр. Бу сәһв һәм рәнкин, һәм дә өлчүнүн мүхтәлиф олмасы илә әлагәдар баш верәчәкдир. Ушаг кичик өлчүлү гырмызы рәнкли еллепси, бөјүк өлчүлү јашыл еллепслә ејниләшдирә билмәјәчәкдир. 3—5 јашлы ушаглар рәнкә даһа чох үстүнлүк верир, форма ејнилијини тә'јин едә билмирләр. Буна әсасланан Лејпсиг психологлары һај-күј гопарырлар ки, «Ушаг форманы гаврамыр, рәнкин тә'сири алтында јаранан емосионал вәзијјәтә истинад едир».

Чеиеврәдә Исвеч психлогу А. Декјодерин експерименти башга шәкилдә гојур. О, өз експериментиндә ушаглара һәндәси фигурлар әвәзинә чисимләрин формаларыны тәклиф едир. Мәсәлән, јашыл гыф, гырмызы гыф, көј вә јашыл финчанлар тәклиф едир. Нәтичәдә мүәјјән олур ки, һәтта 3 јашлы ушаглар да јашыл гыфы—гырмызы гыфла, көј финчаны—јашыл финчанла өртмүш олур. Бу тәдгигатын нәтичәсини нә Исвеч тәдгигатчылары, нә дә дикәр харичи психологлар тәкзиб едә билмәдиләр.

Бу факт совет психологлары үчүн дә бөјүк әһәмијјәтә малик олду. Чүнки бурада форма гаврајышы өзүнү ајдын сурәтдә кәстәрир.

Совет психологларынын тәдгигатлары И. П. Павловун I, II сигнал системләринин гаршылыглы тә'сири һаггындакы тә'лиминә әсасланмышдыр. Ушаг сөзү гаврајаркән артыг рәнк мәсәләси бурада рол ојнамыр.

Г. Л. Розенгарт—Пупко бир јаш ики ајлыг, бир јаш сәккиз ајлыг ушаглара ики ојунчаг верир: сары өрдәк вә гырмызы чајник; сечмә нүмунәси үчүн сары чајник тәклиф едир. Швачкин исә јашыл үтү вә гырмызы гајыг верир. Сечмә нүмунәси үчүн јашыл гајыг тәклиф едир.

Һәр ики тәдгигатчы белә нәтичәјә кәлир ки, «чајник» вә «гајыг» сөзләрини биләи ушаг рәнкә әһәмијјәт вермәјәрәк һәмин чисимләри асан сурәтдә сечир.

О. И. Галинанын, С. Шабалинин, М. Волокитинанын бу барәдә апардыглары тәдгигатлар да ејни нәтичәни вермишдир.

Нәтичә е'тибарилә гејд етмәк лазымдыр ки, Катс вә Фолколтун тәсдиг етдијинин әксинә олараг, демәк лазымдыр ки, ушаглар гаврадыгларына анчаг идрак мүнасибәти кәстәрирләр, онлар һәмин чисмин нә олдуғуну танымаға чалышырлар. Гавранылан чисимләри танымаг тәлабаты,

онлара таныш олмајан һәндәси фигурларын гавранылмасында да өзүнү көстәрир.

Кичик групун ушаглары һәндәси фигурлары чисимләрә охшадырлар: силиндри—ведрәјә, стәкана, чәлләјә; даирәни: чәрхә, топа охшадырлар. Бә'зән елә белә дә (даирәјә: чәрх, топ дејирләр) адландырырлар.

Орта групун ушаглары кичик групун ушагларындан фәргли олараг, һәндәси фигурлары чисимләрлә ејниләшдирмирләр, онлара охшадырлар: даирә—чәрхә охшајыр, силиндр—чәлләјә охшајыр вә с.

6—7 јашлы ушаглар һәндәси фигурларын адларыны өјрәндикдән сонра, онлары өзләрини әһатә едән чисимләрин араларында көрүрләр, јә'ни онлары башгаларындан сечирләр. Онлар мәсәлән белә дејирләр: пәнчәрә дүзбучаглыдыр, печ—силиндрдир, гыф јухарысы силиндр олан конусдур вә с.

Бурада чисимләрин адларыны ифадә едән: стәкан, печ сөзләри вә чисимләрин—силиндрин, дүзбучаглынын формалары јенидән өзләрини көстәрир. II сигнал системи бу тәчрүбәни тамамилә ајдын көстәрир. О да сакитчә биринчи сигнал системинә әсасланыр. Анчаг һәмин чисмин өзүнүн дејил, формасынын II сигнал системи васитәсилә әкс олунмасы үчүн сөзлә ифадә едилмәлидир.

Бүтүн бу дејиләнләрдән белә бир нәтичәјә кәлмәк олар ки, буржуа алимләринин тәсдиг етдикләри: «Ушаглар формаја гаршы кордурлар» нәзәријјәси һеч бир елми әсаса малик дејил, әксинә, ушаглар өз гаврајышларында рәнкә дејил, формаја әсас диггәтләрини јөнәлдирләр.

5. **Чисмин гавранылмасында там вә һиссәнин ролу.** Ушаглар чисми гаврадыглары заман хүсусилә һиссә вә тамын мүнасибәтиндә форманын ролу өзүнү ајдын вә инандырычы шәкилдә көстәрмиш олур. Бу мәсәлә әтрафында да буржуа психологларынын өзләринә мәхсус фикирләри вардыр.

Буржуа психологлары белә иддиа едирләр ки, куја ушагларын гаврајышы «тамын һакимлијинә» табе едилмишдир. Онлар буну да әсас кәтүрүрләр ки, ушаглар гаврајыш просесиндә чисимләри тәһлил етмирләр, онлар чисимләрлә гаршылашдыгда өз тәәссүратларыны там шәкилдә көстәрирләр.

Г. Фолколт тәсдиг едир ки, ушаг чисми гаврајаркән она гүввәтли сурәтдә тә'сир едән әламәтә әсасланараг гаврајыр. Фолколтун тәчрүбәсинә көрә куја бахмаг вә әлләрини сүртмәк үчүн ушаглар мәфтилдән гајрылмыш кичик бир шәбәкә аларкән ону «дешикләри олан чисим» кими гаврајыр вә ону әјри хәтләри олан кичик, ејбәчәр даирә кими шәкилләриндә тәсвир едирләр. Јенә һәмин гајда илә ушаглар һәндәси чисимләрдән: ағач конус алырлар вә ону куја «дешичи» чисим кими, диш, тикан кими символик олараг формасыз тәсвир едирләр.

Совет психологларындан С. Шабалин, Пресмон, М. Волокитина, Ф. Розенфелд вә саирәләринин тәдгигатлары алман психологларынын ирәли сүрдүкләри бу мүддәаны да тәкзиб етмиш вә ушаг гаврајышынын ганунаујғунлуғуну вә чисмин һиссәси илә тамын әлагәси мәсәләсини ача билмишләр.

С. Шабалин алман психологу Г. Фолколтун етдији кими ушаглара шәбәкә, конус, силиндр вермишдир. Нә көрмә, нә дә тохунма гаврајышындан һеч бир символик тәсвир ала билмәмишдир. Әксинә, форма гаврајышы тәчрүбәсиндә олдуғу кими, емосионал дејил, идрак мүнасибәти өзүнү ајдын көстәрмишдир. Ушаглар чисми әлләринә аларкән вә ону көрәркән сорушурлар: «Бу нәдир?» суалларына чаваб олмадыгда өзләри она ад верирләр: «кичик пәнчәрәләрдир», «Гәфәсләрдир», «Кичик квадратлардыр». Силиндрә бахаркән: «Стәкан, чәлләк, сүтунчуг» вә с. адлары верирләр.

Беләликлә, һәтта конус, силиндр вә башга һәндәси чисимләр кими мә'насыз чисимләр ушаглар тәрәфиндән, онларын әтрафларында мөвчуд олан мә'налы, һәгиги чисимләрә охшадылыр, һәм дә һәр ики сигнал ситеми васитәсилә әкс олунур.

Ушаг шәкилдә шәбәкәни тәсвир едәркән әввәлчә онун контуруну чәкир, сонра исә шагули вә үфиги хәтләр кечирәрәк квадратлар алыр. Бә'зи ушаглар исә һәмин шәбәкәнин шәклини чәкәркән ону ајры-ајры кичик квадратлардан дүзәлдир. Ону да гејд етмәк лазымдыр ки, ушагларын чәкдикләри шәкил тохунма гаврајышына нисбәтән көрмә гаврајышындан сонра даһа ајдын алыныр.

Бә'зән ушаглар шәкил чәкәркән чәтинликлә дә гаршылашырлар. Мәсәлән, силиндрин шәклини чәкмәк истәјирләр, лакин чәкә билмирләр. Бурадакы чәтинлик һиссәләрин бир-биринә бағланмасы илә әлагәдар орталыға чыхыр. Силиндр үч өлчүлү һәндәси фигурдур. Шәкил чәкилән вәрәгин саһәси исә ики өлчүлүдүр. Ушаг һәмин үч өлчүлү фигуру, ики өлчүлү мүстәви үзәриндә чәкә билмир. Силиндри чәкәркән бир дүзбучаглы чәкир вә һәр тәрәфиндән бир даирә чәкир, топу даирә кими чәкир вә с.

Бу тәдгигатлар ону көстәрир ки, ушаг өз гаврајышында һәм тама, һәм дә һиссәјә истинад едир. Лакин чисмин шәк-

лиҹи чәкәркән ики өлчүлү мүстәви (дәфтәр вәрәги) үзәриндә үч өлчүлү фигурларда һиссә илә тамын гаршылыглы әлагәсини көстәрә билмир, бурада чәтинликлә гаршылашыр.

Бу јухарыда көстәрилән мүддәалары ирәли сүрмәкдә буржуа ушаг психологларынын бир үмуми нөгсаны вардыр. О, да бундан ибарәтдир ки, онлар ин'икас мәсәләсини шәкилләгарышдырырлар, онлары тез-тез ејниләшдирирләр. Онлар субјектив идеалистчәсинә гејд едирләр ки, чисим ушағын шүурунда анадан дүнјаја кәлән замандан мөвчуддур. Ону гаврамаг вә ја тәсәввүр етмәкдән асылы олмајараг онун шүурунда һеч бир дәјишиклик олмур. Она көрә дә ушаг өз чәкдији шәклиндә ејни символик тә'сири верир. Бу фикир, әлбәттә, һеч бир елми әсаса малик дејилдир, бир чәфәнкијјатдыр. Бу да бир һәгигәтдир ки, һәтта јашлы адамлар да (рәссамлардан башга) тәсәввүр етдикләрини олдуғу кими кағыз үзәринә көчүрә билмирләр.

Метафизики сурәтдә дүшүнән буржуа алимләри үчүн һәлл едилмәјән зиддијјәтләрлә тоггушмаг сәчијјәвидир. Алман психолокијасынын нүмајәндәләри дә белә бир вәзијјәтә дүшмүшләр. Бу алимләр бир тәрәфдән елә бир нәзәријјә гәбул етмишләр ки, о, «тамын һакимлијини гәбул едир», бу психолокија—кештaлт психолокија адланыр—тамын ролуну гаврајышда үстүн тутурлар, һиссәләри фәргләндирмәјә бу нәзәријјә мане олур.

Дикәр тәрәфдән, бир сыра алман психологлары, В. Штерн вә башгалары көстәрирләр ки, ушаға битмәмиш бир шәкил вериләндә, һәтта әсас олмајан һиссәләринин шәкли илә тамы танıјыр. Гушун димдији, столун ајағы вериләркән гушу вә столу танıјыр.

Совет тәдгигатчыларындан Розенгарт—Пупко ушаға бир парча формасыз кил верир, анчаг онун бир јериндән газ димдијинә бәнзәр бир чыхынты олур. Ушаглар бу кил парчасына бахан кими онун «газ баласы» олмасыны сөјләјирләр. Розенгарт—Пупко һаглы олараг белә бир нәтичәјә кәлир ки, ушаглар һәм һиссәни, һәм дә тамы гаврајырлар, һиссәни тама гәдәр тамамлајырлар.

Буржуа психологларынын бир гисми белә бир «схемләшдирилмиш» гаврајыша әсасланараг ону синкретик (говушуг ајрылмаз) гаврајыш адландырмышлар. Куја ушаглар гаврајыш заманы әсас һиссәни фәргләндирә билмирләр, онларын арасындакы әсас әлагәни ача билмирләр (Клаперад, Ж. Пиаже).

Крачмер, Фолколт белә бир синкретизмә әсасланараг көстәрирләр ки, ушаг 7—10 јашларына гәдәр там чисми

гавраја билмир, идрак һәмишә һәр һансы әһәмијјәтсиз һиссәјә әсасланыр.

Мүхтәлиф нәзәријјәләр ирәли сүрмәклә буржуа алимләри өз араларында зиддијјәт јаратмыш олур. Бу зиддијјәт онунла изаһ олунур ки, бу алимләрин бир гисми гаврајышда тамын, дикәр гисми исә, һиссәнин үстүнлүјүнү әсас көтүрүр.

Доғрудур, ушаг чисми һиссәсинә көрә танıјыр. Анчаг һансы һиссәсинә көрә танымасы әсас мәсәләдир. Балығын башыны бүрүдүкдә гујруғундан ону танıјырлар. Филин исә, әксинә, арха тәрәфини бүрүдүкдә танымаг мүмкүн олур (Розенфелд).

Розенфелд көстәрир ки, ушаг әсас һиссәләрә истинад едир. О, торбада сааты ушаға верир. Ушаг дәрһал онун саат олмасыны танıјыр. Дикәр бир ушаг торбанын үстүндән ичиндәки јумру балығы танıјыр. Сонра ушаглар столун үстүндә һәмин чисимләри танıјырлар, биринчи столүстү саата, икинчи узун сабун балыға ишарә едир. «Бу да саатдыр», «Бу да балыгдыр».

Буржуа нәзәријјәләринин пучлуғу бир дә ушаг гаврајышында таһлил вә тәркиб фәалијјәтини инкар етмәклә өзүнү көстәрир.

Совет тәдгигатчылары дәфәләрлә сүбут етмишләр ки, бағча јашлы ушаглар гаврајыш заманы тамы һиссәләрлә гаршылыглы вәзијјәтдә дәрк едирләр. Бу да буржуа алимләринин ирәли сүрдүкләри нәзәријјәләрин әсассыз олмасыны көстәрән әсил амилләрдир.

6. Ушаглар тәрәфиндән шәклин гаврanылмасы. Апарылан күлли мигдарда мүшаһидәләр (валидејн вә тәрбијәчиләр тәрәфиндән) көстәрмишдир ки, ушаглар артыг ики јаша дахил оландан сонра шәклә бахмаға башлајырлар. Онлар әввәлчә шәклә бахырлар вә ајры-ајры чисимләр һагғында јашлыларын нә дејәчәкләрини динләјирләр. Сонра исә ушаг өзү бармағы илә көстәриб о шәкилләри адландырыр: «ана», «дајы», «ит», «пишик», «хоруз» вә с.

Бу заман лап кичик ушаг үчүн рәнк әһәмијјәтсиз олур. Ејни заманда чисмин бөјүклүјү, онун фәзада тутдуғу јер дә ејни дәрәчәдә ушаглар үчүн әһәмијјәтсиз олур.

Ушаг бағчасынын кичичик групунун ушаглары онларын гаршыларында ади вә әксинә вәзијјәтдә гојулан шәкилләрә фәрг гојмадан чох марагла бахырлар: чәрхләри јухары гојулан араба, дамы үстә дајанан ев, ајаглары јухары, бели јердә олан ат ушаглары һеч дә һејрәтләндирмир, ушаглар онлара ејни марагла бахырлар.

Ушагларда шәкилләрә олан бу чүр лагејдлик гаврајышын тамлыг хүсусијјәти илә әлагәдардыр. Һәр бир чисим һәмин ушаглар тәрәфиндән башга чисимләрдән тәчрид едилмиш вәзијјәтдә гавранылыр. Ушаглар да һәмин чисмин дахилиндәки һиссәләрин әлагәләрини ачмырлар. Демәк гавранылан чисмә тәһлил етмәдән јанашмаг ушагдакы һәмин лагејдлијин әсас сәбәби олур. Ушаг инкишаф етдикчә онун шәкил гаврајышы да инкишаф едир. Бу дөврдә тәрбијәчинин иши даһа артыр.

Бир гәдәр сонра ушаг суала чаваб вермәјә башлајыр, даһа сонра исә мүстәгил вә даһа ардычыл олараг чисимләри адландырыр вә шәкилдә инсанын, һејванын нә етдији барәдә данышмыр, јә'ни чисимләр арасындакы функсионал әлагәләри илк дәфә олараг мүәјјәнләшдирмир.

Тәчрүбә көстәрир ки, ушаға шәкли гаврамағы, орада нә едилдијини өјрәтмәк тәрбијәчинин әсас вәзифәләриндән биридир. Шәкли бүтүнлүклә гаврамаг ашағыдакылары тәләб едир:

1. Ушаг бүтүн шәклин сүжетини тәшкил едән ајры-ајры үнсүрләри (инсанлары, һејванлары) танымалыдыр.

2. Шәклин үмуми планында һәр фигурун тутдуғу јери сечмәлидир.

3. Шәклин әсас чисимләри арасында олан рабитәләри, һәр шејдән әввәл, мәкан әлагәләрини мүәјјәнләшдирилмәлидир.

4. Ушаг шәклин деталларыны сечмәли: онун ишыгландырылмасыны, фонуну, ајры-ајры адамларын сималарынын ифадәләрини вә с. бунлар тәркиби тамамлајыр вә там сүжетин дәрк едилмәсини тә'мин едир.

Ону да гејд етмәк лазымдыр ки, гаврајыш һәмишә тәфәккүрлә бағлыдыр. Гаврајышын инкишафы гавранылан чисим вә һадисәләрин, инсан тәрәфиндән даһа да дәрин вә әтрафлы анлашылмасы вә баша дүшүлмәси демәкдир. Бу, просес, буржуа психологларынын нүмајәндәси олан Штернин, Бинеин дедији кими, өз башына әмәлә кәлмир. Мәктәбәгәдәр јашлы ушагларын шәкили гаврамасыны өјрәнмәклә онлар белә бир нәтичәјә кәлмишләр ки, ушағын өз башына инкишафы ашағыдакы үч мәрһәләни кечмиш олур.

1. Һесабламa вә чисмилик мәрһәләсидир ки, ушаг 2—5 јаша гәдәр бу мәрһәләни кечир. Бу мәрһәләдә ушаг чисимләри ајры-ајры, әлагәсиз олараг адландырыр.

2. Икинчи—тәсвири вә ја һәрәкәт мәрһәләсидир. Ушаг 6—10 јашларында бу мәрһәләни кечир: Ушаг гыса чүмләләрлә һејванын, инсанын нә етмәсини дејир.

3. Мүнасибәтләр, әлагәләр мәрһәләси үчүнчү мәрһәлә адланыр. Ушаг 10—12 јашларында бу мәрһәләни кечмәли олур. Бу мәрһәләдә ушаг шәкилдә тәсвир олунанларын мәзмунуну данышыр.

Буржуа психологлары бу мәрһәләләри ушағын әгли инкишафыны тә'јин етмәк үчүн көтүрүрләр. Белә бир нәзәријјәнин пучлуғу онунла изаһ едилир ки, ушаг она таныш олмајан шәклә бахыб һеч бир фикир сөјләјә билмир.

Совет психологлары да бу саһәдә тәдгигат апармышлар (Г. Т. Овсепјан, С. Л. Рубинштејн, А. Ф. Јаковличева, А. А. Лјүблинскаја, Т. А. Кондратович).

С. Л. Рубинштејн вә Г. Т. Овсепјан бу саһәдә апардыглары тәдгигатларында белә нәтичәјә кәлмишләр ки, шәкли гаврајаркән ушағын вердији чавабын характери онун фитри, әгли исте'дадындан дејил, бир сыра шәртләрдән асылыдыр.

1. Чавабын характери гавранылан шәклин мәзмунундан асылыдыр. Ушаг (6 јашлы) мәзмуну таныш олмајан, «Тракторчу саһәдә динчәлир» шәклини алыр. Бурадакы ајры-ајры чисимләрин шәкилләрини сајмагла кифајәтләнир: «...бир ев, бурада чајник, бу јанда автомобил, о тәрәфдә әми, вагонлар...». Ушағын бу чавабына көрә она һеч дә ағылданкәм ушаг демәк олмаз.

Һәмин алты јашлы ушаг—«Ушаглар ушаг бағчасында» шәклини алыр. Икинчи мәрһәлә үчүн тилик олан гајдада тәсвир едир. О, белә дејир: «Бир гыз пәнчәрәдән бахыр, гарын әримәсини көрүр, бир оғлан шкафа кириб орадан бахыр, орада чичәкләр вар. Бир гыз отурачағын алтына кириб ојунчаг ахтарыр. Гыз бурада јешији ачыр, сонра оғлан гызла автомобили көтүрүб гачырлар».

«Үчүнчү шәкил үзрә һәмин ушаг тамам башга чаваб вермишдир: Ушаглар бөјүк гар-адам гајырырлар, көрүнүр јенисини дә дүзәлтмәк истәјирләр. Надја јер һазырлајыр. Лида исә гар јомбалајыр.

Бу чаваблар ајдын сурәтдә көстәрир ки, ушағын чавабы она верилән шәкилләрин мәзмуну илә танышлыгдан асылыдыр. Белә бир шәраитдә бир күндә, бир мәшғәләдә ушаг үч мәрһәләјә хас олан чавабларын һамысыны верә биләр.

Ону да әлавә етмәк лазымдыр ки, Овсепјан шәкли дәрк етмәк һалларыны лап кичик ушагларда да мүшаһидә етмишдир. Мәсәлән, Рита (4, 2) адлы бир ушаг «Мешәдә сәрһәдчи» шәклинә бахаркән дејир: «Бу нәдир?» Чанавардыр? Јох, бу итдир. Әлбәттә итдир. Овчу илә бир јердәдир,—демәк итдир. Бир дәфә овчулар ова кетдиләр, ити дә

апардылар. Ит һүрдү вә овчулар чанаварын јахында олдуғуну билдиләр. Онлар чанаварлы түфәнклә вурмаға һазырлашдылар... Јох-јох мән нә данышдым, онлар сәрһәдчиләрдир, фашист часусу тутмаг истәјирләр».

Мөвчуд тәчрүбәјә истинад едәрәк ушаглар көрдүкләрини дүшүнмәјә чалышырлар. «Еһтијач» шәклинә бахаркән, совет ушаглары команын јохсул гурулушуну, ајагјалын чылпаг ушагларла ағлајан гадыны јохсуллугла, ачлыгла әлагәләндирә билмирләр. Ағлајан гадын, ушагларын һәгиги һәјат тәчрүбәләри илә ассосиасијаја кирир. Ушаглар о гадыны шәкилдә ағлајан көрүб дејирләр: «Бу хала дөшәмәни јујаркән ајағына шүшә батдығы үчүн ағлајыр». Башга бир ушаг: «Хала, она көрә ағлајыр ки, судү гајнамыр». Үчүнчү ушаг: «Хала она көрә ағлајыр ки, соған сојмушдур» вә с.

2. Ушагларын чавабларынын характери һәм дә јашлыларын ушаға вердикләри суаллардан асылыдыр.

Г. Т. Овсепјан өз тәдгигатында белә нәтичәјә кәлмишдир ки, ејни бир ушагдан бир шәкил үзрә данышығын бүтүн үч формасыны алмаг олар. Бу, ушағын гаршысында суалын гојулмасындан асылыдыр. Белә суал версәләр ки, «Бу шәкилдә нә чәкилмишдир?» Ушаг чәкилмиш шәкилләрин адларыны сајачаг (ит, оғлан, ағач, һасар вә с.). «Бу шәкилдә нә едирләр?» суалына: ит јатыб, ушаг исә һасара дырмашыр вә с.» чаваблары кими чаваблар верәчәк вә с.

7. **Ушагларда мәкан гаврајышынын инкишафы.** Әввәлчә ону гејд етмәк лазымдыр ки, мәктәбәгәдәр јашлы ушагларда мәкан гаврајышы просесиндә әзәлә дујғусу бөјүк рол ојнајыр. Белә бир суала чаваб вермәк тәләб олунур ки, 3—4 јашлы ушагларда бәләдләшмәнин тәкмилләшмәсини вә мәкан әлагәләринин дәрк етмәји тә'мин едән нәдир?

Бу суалын чавабы ондан ибарәтдир ки, бу тә'минаты ушаглара верән онларын артан тәчрүбәсидир, артан мүстәгилликләридир вә онларын сонралар дили мәнимсәмәләридир. Һәр бир ушаг «Отаг» һәјатындан чыхыр, харичи аләмин шејләрини, һадисәләрини, чисимләрин формаларыны, башга чисимләрлә олан мүнасибәтләрини дәрк едир, һәрәкәт истигамәтләрини өјрәнир, чисимләри форма е'тибарилә фәргләндирир. Анчаг һәрәкәт вә онунла әлагәдар олан әзәлә дујғусу мәкан гаврајышында әсас вә зәрури шәрт олмагла мәканы дәрк етмәк имканы вермир, јә'ни мәканы идрак објектинин өзүнәмәхсус бир әламәти кими ајырмаг имканы вермир.

Ушаг ев шәраитиндә сағ вә сол тәрәфә тез-тез һәрәкәт едәрәк стулун, столун, диванын үстүнә чыхыр, гапынын, шкафын далында кизләнмиш атасыны тапыр. Бу заман о һәлә билмир ки, ејничинсли вә мүхтәлиф мәкан әлагәләри ичәрисиндә һәрәкәт едир. Ону да билмир ки, о өзү дә һәр анда мүхтәлиф мәкан әлагәләри вәзијјәтиндә олур. Бу вәзијјәт исә чох дәјишкәндир, о, башга чисимләрин дә мәкан әлагәләрини дәјишир. Мәканы дәрк етмәк үчүн ону башга објектләрдән ајырмаг лазымдыр, бу чүр ајырма анчаг тәчрүбәдә әлдә едилир. Әкәр (1,6) ушаг сәкидә дуруб дөрдүнчү мәртәбәдән бахан атасына әлини узадырса, ил јарымдан сонра буну етмәјәчәкдир. Әкәр ушаг тахтын алтындакы топу чыхармаг үчүн ора кирир вә ја тахтын әтрафына фырланырса, демәк ушаг мәканда дүз истигамәт алмышдыр. Белә бир вәзијјәт ушағын газандығы ассосиасијалар әсасында әмәлә кәлир.

Алман психологу В. Штерн белә һесаб едир ки, 2—2,5 јашында олан ушагларын мәканы мәнимсәмәләри маһијјәт е'тибарилә елә бу дөврдә гуртарыр, сонракы инкишаф бу мәнимсәмәјә һеч бир шеј әлавә етмир. Штернин бу фикри илә гәтијјән разылашмаг олмаз. Чүнки ушаг һәртәрәфли инкишаф етдикчә о, әтрафы даһа дәрин, кениш сурәтдә мәнимсәмәјә имкан газаныр.

Совет психологларындан: С. Шабалин, М. Волокитина, Ф. Розенфелд, Н. Шемјакин вә башгалары көстәрирләр ки, ушағын дили мәнимсәмәси лүғәт фондунун артмасы, дилин грамматик гурулушунун мәнимсәнилмәси онун (ушағын) кәләчәк идрак просесиндә бөјүк әһәмијјәтә маликдир. Јухарыда адлары чәкилән психологларын кәлдикләри нәтичә дә В. Штеринин дедијини тәкзиб етмиш олур.

Психологлар ушагларын ашағыдакы мәкан тәсәввүрләрини мәнимсәдикләрини гејд етмишләр.

1. Чисмин узаглығы вә јерләшдији јери әкс етдирмәк. Бунлары дәрк етмәк һәр шејдән әввәл көзмәклә, һәрәкәтлә јеринә јетирилир. «Узагда», «јахында», «орада», «бурада» сөзләринин мәнимсәнилмәси мәсафә ин'икасыны үмумиләшдирмәјә чеврилир.

2. Бунлары истигамәт алмагда вә бәләдләшмәк һаггында да демәк олар. Сөз истигамәти нә гәдәр дәгиг мүәјјәнләшдирирсә, ушаг орада даһа дәгиг истигамәт алыр. Идрак бу заман ушаға даһа асан, мәнтиги олур, ушаг орада даһа асан истигамәт алыр.

Она көрә ушаг мәканы конкрет сөзләрлә: «узагда», «сагда», «ирәлидә», «јахында», ифадә етмәк әвәзинә «бурада», «орада» кими үмуми вә шифаһи сөзләрлә ифадә едир. Бу заман ушаг һәр һансы мәкан әлагәләрини гејд едир, анчаг

онлары кобудчасына фәргләндирир, дәгиг әкс етдирмир. Бу вәзијјәт ушағын шәкли гаврамасында, онун мә'насыны дәрк етмәкдә, чәкдији шәкилләрдә дә өзүнү ајдын көстәрир.

3. Чисимләрин арасындакы мәкан әлагәләрини дәрк етмәк үчүн сөз хүсуси әһәмијјәтә маликдир. Әкәр ушағын гаршысында ики ојунчаг мејмун гојулмуш олса ушаг анчаг «мејмунлары» көрәчәк, онларын бир-бирилә әлагәсини көрмәјәчәкдир: сағда, солда, јанында олмасыны һеч дә фәргләндирмәјәчәкдир. Әкәр мејмунлар бир-бириндән бир гәдәр архада дурсалар ушаглар јенә дә һәмин ики ојунчаг мејмуну көрәчәкләр, онларын һансынын һарада дурмасы онлары марагландырмајачагдыр. Мәкан әлагәләринин идрак објекти олмасы үчүн зәрури сурәтдә ону тәчрид етмәк лазымдыр. Бунун үчүн онлар сигнал әһәмијјәти газанмалыдырлар, диггәт һәмин објектин үзәринә јөнәлдилмәлидир.

Ј. Шипинованын, М. Суринанын експериментләри көстәрмишдир ки, чисимләрин мәкан вәзијјәтләрини тәчрид етмәк (бир-биринә көрә) мүхтәлиф јолларла баш верир. Мәкан әлагәләрини сөзсүз ишарә етмәк, бир чисмин башга чисмә нисбәтән вәзијјәтини сөзлә ишарә етмәјә нисбәтән 8—10 дәфә чох тәкрар тәләб едир. Бир вәзијјәти сөзсүз көстәрмә мигдары 70 тәкрар тәләб едир. Анчаг һисси гаврајыш әсасында јаранан рабитәләр һәддиндән артыг зәиф, мөһкәм олмајан, көчүрмә имканы вермәјән олур.

Мәкан әлагәләри сөзлә мөһкәмләндирилән заман, рабитәләр, һәтта кичик (1,4—1,7) ушагларда да 8—10 тәкрарла гапана билир. Бу заман һәмин рабитәләр (ассосиасијалар) чох мөһкәм олурлар, башга чисимләрин рабитәләринин вәзијјәтини тә'јин етмәјә дә көчүрүлүрләр.

Мәкан әлагәләрини ајырмаг вә онлары чисимләрдән тәчрид етмәк ики јолла әлдә едилир:

1. Ики чисим верилир вә онларын бир-биринә олан мүнасибәтләри дәјишдирилир. Јашлы адамлар һәмин мүнасибәтләрин һәр бирини јени сөзлә ишарә едирләр.

А. Смирнова бир груп ушаға шәкли көстәрәрәк соруштур: ушаглар бахын, көрүн ит һарада јатыб?

Ушаглардан:

Женја: ит бурада јатыб.

Тәрбијәчи: нечә демәк олар ки, бура һарадыр, һамы баша дүшә билсин.

Лида: ит дүканын јанында јатыб;

Тәрбијәчи: Ит дүканын јанында јатыб, бәс инди һарада јатыб (ити дүканын далына көчүрүр)?

Витја: Ит дүканын далында јатыб.

Беләликлә, тәрбијәчи ејни чисимләрин јерини дәјишдирмәклә һәр јени мүнасибәти јени сөзлә ишарә едәрәк, онлары «көрүнән» вәзијјәтә салыр.

2. Һәмин нәтичә бир дә о заман алыныр ки, ејни сөзлә ифадә едилән ејни мүнасибәти сахламагла, тәрбијәчи ону мүхтәлиф чисимләр үзәриндә нүмајиш етдирир. Ејни сөзләрлә үмумиләшдирилмиш шәкилдә ифадә едилир.

Тәрбијәчи бу мәгсәдлә ашағыдакы кими һәрәкәт едир.

Тәрбијәчи: Карандаш һарададыр?

Володја: Карандаш кағызын үстүндәдир.

Тәрбијәчи: Алма һарададыр?

Јура: Алма столун үстүндәдир.

Тәрбијәчи: Күрә һарададыр?

Лара: Күрә касанын алтындадыр.

Тәрбијәчи: Кубик һарададыр?

Валја: Кубик столун алтындадыр.

Тәрбијәчи: Ушаглар, көрүрсүнүз шәкилдә чајын үстүндә көрпү вар. Чајын һарадан ахдығыны нечә демәк олар?

Лида: Чај көрпүнүн алтындан ахыр.

Тәрбијәчи: Доғрудур, чај көрпүнүн алтындан ахыр. Бәс көрпүнүн үстүндә нә вар?

Серјожа: Көрпүнүн үстүндән автомобил, јүк машыны вә адамлар кедир.

Тәрбијәчи: Бәс чајын үстүндә нә вар?

Дима: Чајын үстүндә гајыг, онун ичиндә бир киши отуруб балыг тутур.

Беләликлә, «үстүндә», «јанында», «далында», «алтында», «габағында» сөзләри мәкан әлаәләринин үмумиләшдирилмиш сигналларыдыр.

Јухарыда дејиләнләрин һамысыны хатырласаг там реал шәраитдә шәкли гаврамаг үчүн чисимләр арасында мөвчуд олан мәкан әлагәләринин ушаглар тәрәфиндән үмумиләшдирилмиш шәкилдә әкс етдирилмәсинин нә гәдәр бөјүк әһәмијјәтә малик олмасыны ајдын көрмәк олар.

Тәдгигатчылардан А. Е. Доктеровичин иши көстәрир ки, 2 јашына дахил олан ушаглар нисбәтән «мәкан јолунда» јахшы истигамәт алырлар. Анчаг Ф. Шемјакинин иши көстәрир ки, шәкилдә мәкан гаврајышы вә ја ичтимаи характерли шәкилләрдә мәкан гаврајышында нәинки ушаглар, һәтта бөјүкләр дә чәтинлик чәкирләр.

Ф. Шемјакин бу вәзијјәти ушагларын һәлә нитгә малик олмалары илә изаһ едир, анчаг тәәссүф ки, бу әлагәнин характерини изаһ етмир.

А. Е. Козырованын тәдгигаты бу суала чаваб верир. Ко-

Ахшам гаранлығында күндүз јухусундан ајылан 5 јашлы Наташа һејрәтлә сорушур: «Ана де көрүм; бу күн һәлә дүнәнди, ја һәлә артыг сәһәрдир?» «Мән дүнән халамкилә кедәчәјәм», «Сабаһ әмимкилә кетмишдим».

Бүтүн бунлар заман гаврајышынын нә гәдәр чәтин олдуғуну көстәрир. Бу гаврајыш исә, ушагларддан јүксәк мүчәррәдләшдирмә габилијјәти тәләб едир. Ушаглар ону мүәјјән һәјат просесләрилә танышлыг васитәсилә мәнимсәјирләр.

Биткиләр, һәшәрат, балыглар, гушлар, онларын јумурталары үстүндә јатмалары, һәшәрат јумурталарынын пуп шәклинә вә сонра да кәпәнәк шәклинә дүшмәси үзәриндә мүшаһидәләр инандырычы шәкилдә көстәрир ки, заманын објектив характер дашымасыны нә артырмаг, нә дә азалтмаг олмаз. Јашлыларын тәшкил етдикләри тәчрүбәләр ушаглары мәчбур едир ки, «әввәлчә» вә «сонра» «әввәлдән» вә «сонрадан», «дүнән» вә «сабаһ» вә с. кими анлајышлары әкс етдирсинләр вә мәнимсәсинләр, онларын арасында рабитә јаратсынлар.

Ушаглар заман вә заман әлагәләрини гаврамагда, нағыллардакы һәјати һадисәләрин гавранылмасы вә верилмәси бөјүк рол ојнајыр. Чүнки бу нағыллардакы бүтүн мәнтиг мүәјјән вә чидди мүһафизә едилән, заман әлагәләри әсасында гурулмуш вә тә'мин едилмишдир. Онлар ајры-ајры епизодлары, һадисәләри, фактлары мөһкәмләндирир, ваһид мәнтиги бир нағылын мә'налы зәнкиринә чевририр. Мисал үчүн «Мәлик Мәһәммәд» нағылыны көстәрмәк олар.

Тәдгигатлар көстәрир ки, ушагларын мүхтәлиф заман әлагәләрини әкс етдирмәләри нағылы садәчә ешитмәклә, јахуд һадисәләрин садәчә инкишафы ардынча мүшаһидә етмәклә тә'мин едилмир. Бурада һадисәләрин мәкан әлагәләринин тәһлили, орада сөзүн иштиракы даһа бөјүк рол ојнајыр.

Ән әлверишли илк анлајыш, ајрылмајан заман әлагәләриндән ибарәтдир. Онлар сөзләрлә ифадә едилир: «әввәлдән» вә «ахырда», «тез» вә «кеч». Сонра исә ушаг даһа чох фәргләнән, заман анлајышыны сечир вә заманда истигамәт ала билир. «Чохдан», «дүнән», «кечән илдә» кими сөзләри ишләдир. Даһа сонра «күн», «һәфтә», «ај», «ил» кими заман анлајышыны да ишләдә билир.

IV ФӘСИЛ

МӘКТӘБӘГӘДӘР ЈАШЛЫ УШАГЛАРДА ДИКӘР ПСИХИ ФӘАЛИЈЈӘТ ВӘ ПРОСЕСЛӘРИН ИНКИШАФЫ

1. МӘКТӘБӘГӘДӘР ЈАШЛЫ УШАГЛАРДА ҺАФИЗӘНИН ИНКИШАФЫ

Һафизә, мә'лум олдуғу кими, мүрәккәб идрак просесләриндән биридир. Онун бир сыра нөвләри вә просесләри вардыр ки, онлар ушагларда чох еркән инкишаф етмир. Һафизәнин нөвләринин, просесләринин мәктәбәгәдәр јашлы ушагларда инкишафы, дујғу, гаврајыш вә тәсәввүрүн (кечмиш гаврајышын) инкишафы илә әлагәдар сурәтдә баш верир. Бу сонунчулар да ушагларда тәдричән инкишаф едир.[1]

Һафизә һаггында совет психологларынын фикирләри илә јанашы буржуа психологларынын да өзләринә мәхсус фикирләри вардыр. Буржуа психологлары бу барәдә ики, бирбиринә зидд нәзәријјә ирәли сүрмүшләр: 1. Күја јаддасахлама ушагларда бөјүкләрә нисбәтән чох јахшыдыр; 2. Јаддасахлама ушагларда нисбәтән чох зәифдир. Буржуа психологлары бу идејаны метафизик бахымдан изаһ едирләр. Белә бир изаһын И. П. Павловун шәрти рефлексләр нәзәријјәси илә һеч бир әлагәси јохдур.

И. П. Павловун шәрти рефлексләр нәзәријјәси буржуа психологларынын ирәли сүрдүкләри һәмин зиддијјәтли нәзәријјәләрин маһијјәтини алт-үст етди. Павловун бу нәзәријјәсинә көрә анчаг синир рабитәләри, инсанын, о чүмләдән ушагларын, һафизәсинин тәбии мадди әсасы илә әмәлә кәлир. Бу рабитәләр мөһкәм јаранмышдырса һафизә—мөһкәм, зәиф јаранмышдырса—зәиф олур. Рабитәләрин јаранмасы исә мүхтәлиф шәртләр алтында мејдана кәлә биләр: таныш чисми гаврамагла, таныма заманы, сөзләри ешидәркән әмәлә кәлә биләр вә с.

Н. И. Красногорски нитг сигналларынын идрак просесиндәки бөјүк әһәмијјәтини гејд едәрәк јазырды—II сигнал системи инсанын бүтүн харичи вә дахили аләмини нитг ин''н'ка'с'ында сахлајыр.

Инсанларын, о чүмләдән ушагларын һафизәләринин мәз-

[1] Бу фәсилдә ушагларда һафизә, тәхәјјүл кими идрак просесләринин вә һиссләр, ирадә кими психи фәалијјәтләрин инкишафы һаггында материал верилир.

муну: сурәт, һәрәкәт, емосионал, мә'на һафизәләриндән ибарәтдир. Бунлар һафизәнин нөвләри адланыр. Ону гејд етмәк лазымдыр ки, идрак просесиндә бөјүк рол ојнајан сөз, һафизәнин јухарыда адлары чәкилән нөвләриндә ејни дәрәчәдә, ејни мигдарда иштирак етмир. Мәсәлән, һәрәкәт һафизәсиндә аз, емосионал вә мә'на һафизәләриндә чох иштирак едир.

Гејд етмәк лазымдыр ки, јашлы адамларла ушагларын һафизәсини мөһкәм, кенишлик вә дикәр кејфијјәтләринә көрә бир сәвијјәдә тутмаг олмаз. Јашлы адамын һафизәси илә ушағын һафизәси арасында әсаслы фәрг мөвчуддур. Бу фәрг ашағыдакы хассәләр әсасында өзүнү көстәрир:

1. Кичик ушагларын сигнал системләри һәддән артыг пластикдир, истәнилән шәклә салына биләр, 2—3 тәкрардан сонра синир рабитәси јараныр.

2. Ушағын синир системи јүнкүл ојанма заманы чох гејри-сабит олур, о тез гаврајыр, тез дә унудур.

3. Ушагларын синир системиндә фәргләндиричи ләнкимә зәиф олур. Бу да охшар чисмләри чәтин фәргләндирмә илә изаһ олунур.

4. Бу чүр һал јаддасахланан материалын гарышылығындан ирәли кәлир. Бу да ејни заманда күллү мигдарда чисмләр гаврамагла әлагәдардыр.

5. Ушаг һафизәсинин хассәләриндән бири дә, онларын гаврадыгларыны јахшы јадда сахламаларыдыр. Ушагларын һафизәси конкрет сурәт характери дашыдыгларындан белә олур. Кичик мәктәб јашлы ушаглар анчаг сурәт һафизәси васитәсилә тә'лим просесиндә даһа чох мүвәффәгијјәт газанырлар.

Ону да гејд етмәк лазымдыр ки, ушаг һафизәсинин илк формасы **танымадыр.** Ушаг әввәлчә анасыны сонра исә она јахын адамлары танырыр.

2. Гејри-ихтијары вә ихтијары јаддасахлама вә јадасалма

Көһнә буржуа психолокијасы иддиа едир ки, ушаг нәинки «механики», һәм дә гејри-ихтијары сурәтдә јадда сахлајыр вә јада салыр. Куја бу вәзијјәт бөјүк тәәссүратлылыг вә јүксәк емосионаллыг нәтичәсидир. Бу заман ушагларда ирадн сә'ј вә ихтијари һафизә инкар едилир. Әлбәттә ушағын синир системиндән көрүндүјү кими, ушаг асан сурәтдә мүтәәссир олур, она емосионал сурәтдә тә'сир едән чисимләр, һадисәләр тез из бурахыр. Белә бир һафизә гејри-ихтијари һафизәдир. Лакин ушагларда ихтијари јаддасахлама вә јадасалма еркән вахтлардан тәзаһүр едир. Бурада һәјати һадисәләрлә әлагәдар мәсәләләр даһа бөјүк тәәссүрат јарадыр.

Бир јаш једди ајлыг ушаға јатаркән тапшырылыр ки, јатағындан сәһәр тездән дураркән зәнкин дүјмәсини бассын вә тәрбијәчисини чағырсын. Гыз бу тапшырығы чох дәгиг сурәтдә јеринә јетирир.

Ики јаш доггуз ајлыг ушаг дајысынын тәклифи илә хәритәдә Алманија, Италија, Франсаны көстәрир. Бурада, шүбһәсиз, мәзмун јохдурса да бу өлкәләр харитәдә өзүнәмәхсус сигналлар әсасында тапылыр.

Дөрд, беш јашлы ушаглар «Кечи», «Хоруз» вә с. кими ше'рләри әзбәрләјир вә јадда сахлајырлар. Гејд етмәк лазымдыр ки, бүтүн ирадн фәалијјәт кими һафизә дә икинчи сигнал системи әсасында јараныр. Ушаг өз һафизәсини о заман мәгсәдәујғун ишләдә биләр ки, о, ушағын һәјат тәләбинә ујғун кәлсин.

Бу вәзијјәти даһа дәгиг мүәјјәнләшдирмәк үчүн, тәдгигатчылардан З. М. Истомина ики вариантда експеримент кечирир. Биринчи вариантда кечирилән експеримент лаборатор шәраитиндә апарылыр. Икинчи вариантда кечирилән експеримент ушагларын әсас фәалијјәти сајылан ојун шәраитиндә апарылыр. Һәр ики һалда јадда сахламаг үчүн ушаглара алты сөз тапшырылыр. Експеримент ашағыдакы нәтичәләри верир: Лаборатор шәраитиндә өјрәдилән сөзләрдән: 3—4 јашлы ушаглар 0,6 сөз; 7 јашлы ушаглар исә 2—3 сөз јадда сахлајырлар.

Ојун шәраитиндә өјрәдилән 6 сөздән:
3—4 јашлы ушаглар—1,5 сөз;
7 јашлы ушаглар—3—4 сөз јадда сахлаја билир.

Белә бир нәтичә әлдә етдикдән сонра Истомина експериментин характерини дәјишир. О, ушаглара тапшырыр ки, бағча мүдиринин јанына кетсинләр, ондан: гајчы, кағыз, јапышган, рәнк, фырча вә карандаш истәсинләр. Ушаглар бу заман лабораторијада, ојун просесиндә олдугу кими дејил, башга чүр һәрәкәт едәчәкләр. Бу заман мәс'улијјәт һисси дә һафизәсинин көмәјинә кәләчәкдир. Ушаг, мүдирәнин јанына кәләчәк, ондан өз мәшғәләсиндә ишләтдији шејләри истәјәчәк. О, бу заман тәфәккүрүнү дә һафизәсинин көмәјинә чағырачагдыр.

Нәтичә көстәрмишдир ки, бу варинтда ушагларын јадда сахладыглары сөзләрин орта һесабла мигдары хејли артмышдыр. Беләки: 3—4 јашлы ушаглар—2—3 сөз;

7 јашлы ушаглар исә—4,4 сөз јадда сахлаја билмишләр.

Бурадан ајдын көрүнүр ки, һәтта кичик јашлы ушаглар да тәчрүби фәалијјәтдә нисбәтән чох сөз ихтијари сурәтдә јадда сахлаја билирләр.

Сон вариантда апарылан експеримент јүксәк нәтичә вермишдир. Мүәллиф дә бу јүксәк нәтичәни ушагларын тәчрүби фәалијјәтләри илә әлагәләндирмишдир. Бу чүр изаһат гисмән дүздүр. Лакин сонунчу вариантда ушағын психи фәалијјәтинин компонентләринин чохалмасыны мүәллиф нәзәрә алмамышдыр. Сонунчу вариантда ихтијари һафизә: тәсәввүрү, тәфәккүрү, һисси, ирадәни дә сәфәрбәр етмишдир. Бу сонунчуларын һамысы әввәлки вариантларда иштирак етмирдиләр.

Бүтүн бунлары нәзәрә алараг гејд етмәк лазымдыр ки, ушагларын ихтијари јаддасахламасынын мөһкәм олмасы үчүн бир нечә зәрури шәрт тәләб олунур. Бу шәртләр ихтијари һафизәнин имканларыны кенишләндирир. Бу шәртләр ашағыдакылардан ибарәтдир:

1. Јашлы адамларын ушаглара вердикләри нитг тә'лими, шифаһи тапшырыглар ајдын вә баша дүшүлән олмалыдыр;

2. Ушаг ујғун вәрдишләри, сөзләри мәнимсәмиш олсун, ишләдилән сөзләр ушағын лүғәт еһтијаты фондунда өзүнә мөһкәм јер тутмуш олсун;

3. Тапшырылан ишин, верилән тә'лиматын мәзмуну ушаға гаранлыг галмасын, мәзмунла ушаг ајдын таныш олсун;

4. Һафизәдә сахланылан материалын мөһкәмләндирилмәси гүввәси, характери мүәјјән олсун;

5. Јаддасахламанын үсул вә јоллары мәнимсәнилсин;

6. Ушагларда мараг јарансын, гаврајыш просесиндә мүмкүн гәдәр чох анализатор иштирак етсин;

7. Һәм идрак, һәм дә јаддасахлама просесләриндә психи фәалијјәтин (һиссләр, тәфәккүр, тәхәјјүл, мараг, мејл) компонентләри мүмкүн гәдәр чох иштирак етсин.

Һафизәнин бүтүн просесләринин инкишафы илә әлагәдар онун һәчминин, мөһкәмлилик вә дәгиглијинин инкишафы да ушағын һәјатында әһәмијјәтли рол ојнајыр.

Бүтүн дејиләнләрдән ајдын олур ки, һафизәнин инкишафында онун бир сыра кејфијјәтләри өзүнү ајдын сурәтдә көстәрир. Бу кејфијјәтләр ашағыдакылардан ибарәтдир:

а) јадда сахланан материалын һәчми, мигдары кенишләнир вә артыр;

б) јадасалмада дәгиглик артыр;

в) һифзедилән материалын һифзетмә мүддәти узаныр;

г) јаддасахламанын мәнтиги формасы мәнимсәнилир;

д) гавранылан мәзмунун јаддасахлама вә јада салынмасынын ихтијари үсулу инкишаф едир;

е) ән сәмәрәли өјрәнмәнин методлары мәнимсәнилир.

3. Јаддасахлама, јадасалманын һәчминин, мөһкәмлијинин вә дәгиглијинин инкишафы

А. Һафизәнин һәчминин инкишафы

Һафизәнин һәчми дедикдә тәәссүратлардан алынан тәсәввүрләрин мигдары баша дүшүлүр. Тәбиидир ки, 1,5—2 јашлы ушагларда һафизәнин һәчми чох мәһдуд олур. Бу онунла изаһ едилир ки, ушагларда үнсијјәт кениш әһатәли дејилдир. Ушаг јеримәјә башладыгдан сонра онун һафизәсинин һәчми бирдән-бирә кенишләнмәјә башлајыр. Бу заман монупулјасија бөјүк рол ојнајыр. Ушаг һафизәсиндә бир дә һәрәкәтләр һифз едилиб сахланылыр. Бу һәрәкәтләр ону севиндирир, кәдәрләндирир вә с.

Бу да мә'лумдур ки, бағчада, мәктәбдә ушаг һафизәси мүәјјән програм үзрә, планлы сурәтдә кенишләндирилир.

Бунун үчүн 2 јол вардыр:

1. Гавранылан чисмин дахилиндә јени чәһәтләр, јени һиссәләр, јени әлагәләр ушаг тәрәфиндән фәргләндирилир вә мәнимсәнилир;

2. Чисмин, һадисәнин дикәрләри илә олан харичи әлагәләри ачылыр.

Мүнтәзәм тә'лим комплекс ассосиасијалар јарадыр. I вә II сигнал системләринин рабитәләри јараныр. Аиләдән мәктәбә кәлән ушагларын һафизәси гырыг-гырыг вә «хырда» парчалардан ибарәт олур. Бағчадан мәктәбә кәлән ушагларын һафизәләри исә аиләдән кәләнләринкиндән хејли дәрәчәдә фәргли олур. Бағчада ушагларын һафизәсинин һәчми бағча тә'лими просесиндә кенишләнир. Биринчи синиф шакирдләринин тә'лим фәалијјәти просесиндә, бу факт һөкмән нәзәрдә тутулмалыдыр.

Б. Һафизәнин мөһкәмлијинин инкишафы

Һафизәнин мөһкәмлији дедикдә гавранылан материалын узун заман јадда сахланмасы баша дүшүлмәлидир. Јаддасахлама дөврү тәәссуратын јаранмасы илә башлајыр, јада салынмасы илә гуртарыр. Бу дөвр һафизәдә кизли дөвр адланыр.

Ушағын синир системинин мөһкәм олмамасы һалы тәдриҹән арадан галхыр. Ләнкимәнин инкишафы изләрин мөһкәмлијини тә'мин едир. Јадасалма асанлашыр, јаддасахлама мүддәти узаныр.

Бир јаш үч ајлыг Рафиг 2 ај көрмәдији атасыны көрән кими танијыр. Гејд етмәк лазымдыр ки, һафизәнин һәчми дә, мөһкәмлији дә мә'налы вә емосионал гаврајышдан асылыдыр. Јаддасахламанын мөһкәмлијинә ушағын гавранылан материала олан емосионал мүнасибәти хүсуси тә'сир көстәрир.

5—7 јашлы ушаглар миник машынынын бүтүн маркаларыны јахшы јадда сахлајыр. Көһнә психолокија: «Ушағын һафизәси—онун марағыдыр» дејирди.

Ушагларын һафизәсиндә **реминиссенсија** һадисәси баш верир. Бу да илк дәфә бир һадисәнин әтрафында аз материалын, сонра исә әлавә һиссәләрин јада салынмасы кими психи һал баша дүшүлүр. Бу һадисә мәктәб һәјатында бөјүк әһәмијјәтә маликдир.

В. Һафизәнин дәгиглијинин инкишафы

Һафизәнин дәгиглијинин инкишафы материалын дәгиг јадда сахланмасы вә јадасалынмасында ифадә олунур. Дәгиглик мүрәккәб материалын мүфәссәл вә һиссләрлә фәргләндирилмәсинә әсасланыр.

Кичик јашлы ушаглар үчүн бу һал чох чәтиндир. Она көрә дә ушагларын һафизәләринин хүсусијјәтләриндән бири **гејри-дәгигликдир**. Бу вәзијјәт мүхтәлиф јашларда тәзаһүр едир: һәр һансы материалы јада саларкән сәтһи вә һиссә-һиссә олмасында, гавранылан јадасаларкән јүнкүл тәһриф едәндә тәзаһүр едир, һәр һансы һиссәни унудур, ја да башга һадисә илә тамамламаға чалышыр. Нева саһәләриндә суалты гајыглары, һәрби кәмиләри мүшаһидә едән ушаглар кәмиләрин шәкилләрини чәкәркән суалты гајыгларда да дор ағачынын шәклини чәкирләр.

Күчлү емосионал ојанма заманы ушаг һафизәсиндә гејри-дәгиглик әмәлә кәлир. Онун нитгиндә чохлу ујдурмалар, јаланлар баш верир. Бу да газанылан тәәсүратларын гејри-дәгиг олмасы илә изаһ едилир.

4. Һафизәнин нөвләринин инкишафы

Бә'зән һафизәни гавранылан вә јенидән һасил едилән материалын нөвләринә көрә адландырырлар: буна ујғун олараг, һәрәки, мотор, сурәт, емосионал вә сөзлү-мәнтиги һафизәси вардыр. Бу нөвләри биринчи бөлкүјә дахил едирләр. Икинчи бөлкүјә, анализаторларын иштиракына ујғун һафизәни дахил едирләр: Көрмә, ешитмә, һәрәки, гарышыг нөвләрдән—көрмә-ешитмә, ешитмә-һәрәки, көрмә-һәрәки вә с. Үчүнчү бөлкүјә, јадда сахланан материалын характеринә ујғун олан һафизә нөвләри дахил едилир: Механики, мәнтиги, ихтијари вә гејри-ихтијари јаддасахлама.

Бунлардан бә'зиләринин инкишафы һаггында данышмаг лазым кәлир.

Ушагда әммә илә әлагәдар **һәрәки** һафизә чох еркән инкишаф едир. Бунун сәбәби ујғун кинестезик һүчејрәләрин ојанмасындан ушағын бејин габығында јаранан садә синир рабитәләриндән ибарәтдир. Бу вәзијјәт интросепторларын гычыгланмасындан әмәлә кәлир.

Көрпәлик дөврүндә вә бағча јашларында ушаг мүхтәлиф һәрәкәтләр едир вә онлары дәфәләрлә тәкрар едир. Бу һәрәкәтләри јадда сахламаг вә фәргләндирмәк тәләб олунур. Ушаглар анчаг бу јолла һәрәкәт вәрдишләри газаныр вә онлары јадда сахлајырлар. Јашлы адамларда әмәк, идман вә ихтисас вәрдишләри дә бу гајда илә јараныр.

Бүтүн бунлар үч јолла әмәлә кәлир: 1. тәглид јолу илә; 2. гејри-ихтијари һәрәкәтләр јолу илә; 3. хүсуси тә'лим јолу илә.

Ушаглара верилән мүнтәзәм тәләбләр онларда стереотип јаранмасына сәбәб олур. Башга сөзлә десәк, ушагларда мөһкәм адәтләр јараныр.

Ушагларда вәрдишләрин инкишафы өзүнү үч шәкилдә көстәрир.

1. Һәрәкәтләрин чәлд ичрасында;
2. Һәрәкәтләрин кејфијјәт үзрә чох дәгиг вә тәкмилләнмәсиндә, һәмчинин мүрәккәб олмасында;
3. Һәрәкәтләрин ушаг тәрәфиндән кетдикчә аз зәһмәтлә, аз сә'јлә јеринә јетирилмәсиндә.

Вәрдишләрин мәнимсәнилмәсиндә вә инкишафында бу хассәләр һәмишә тәрбијәчиләрин диггәтини өзүнә чәлб етмәли, вәрдишләрин инкишаф едиб-етмәмәси бунлар васитәси илә јохланылмалыдыр.

Емосионал һафизә дә ушагларда чох еркән тәзаһүр едир. Бу вәзијјәт көрпә ушағын алдығы мүсбәт вә ја мәнфи тә'сирин изинин сахланмасы илә өзүнү көстәрир (ушаға гида верилмәси, һәкимләрин ијнә вурмасы илә әлагәдар өзүнү көстәрир).

Јашлы адамларда үнсијјәт заманы ушағы севмәк, күлүш, тәбәссүм, зарафат, чидди вәзијјәт алма һәтта бир јаш-

лы ушағын да јадында галыр. Ушагларда кечмиш һиссләр тәкчә гаврајышла дејил, һәм дә тәсәввүр, сурәт вә сөзләрлә чанланмыш олур. 3—4 јашлы ушаг јолка шәнлији олачағыны билән кими һәјәчанланыр. Бу кечмиш һисси бәзәнмиш јолка ағачыны көрәндә, јахуд онун һаггында дејилән сөзләри ешидәндә хатырламыш олур. Јад гонағын кәлмәсини, мүәјјән мүддәт ичәрисиндә бир јерә кетмиш анасынын гајытдығыны ешидәндә дә ушагда мүхтәлиф һиссләр јараныр. Гонағын кәлмәси ушагда сыхынты, утанчаглыг кими һиссләрин јаранмасына, анасынын кәлмәси ушагда шадлыг, севинч кими һиссләрин бәрпа олунмасына сәбәб олур.

Сурәт һафизәси ушаг һәјатында хүсуси әһәмијјәтә маликдир. Сурәт ушаг һафизәсинин әсас мәзмунуну тәшкил едир. Сурәт һафизәсинин инкишафы тәсәввүр даирәсинин кенишләнмәсиндә, дәринләшмәсиндә, дәгиглијиндә, дәрк едилмәсиндә, хүсуси јарадычылыг фәалијјәтиндә һәр тәрәфли истифадәсиндә өзүнү көстәрир.

Ушаг һафизәсинин инкишафынын әсас моменти тәк, конкрет сурәтләрдән, сөз вә чисимләрдән, онларын емоснонал гаврапылмасы илә әмәлә кәлән үмуми тәсәввүрләрә кечмәсиндән ибарәтдир. Бу просесдә, тәсәввүрләрин инкишафы илә, онларын хүсусијјәтләрини тәшкил едән һисси вә мәнтиги әлагәләрин динамикасы ачылыр.

Сөзлү-мәнтиги һафизә шифаһи сөз материалынын јада салынмасы илә мејдана кәлир. Јашлы адамларда бу һафизә һәм дә мә'налы һафизә адланыр. Чүнки бурада мә'на јадда сахланылыр.

Ушагларда сөз вә мә'на арасында фәрг әмәлә кәлир. Чүнки ушаг ифадә етдији сөзләрин, чүмләләрин һамысынын мә'насыны јахшы анламыр. Чох вахт онлары биринчи сигнал системи кими гаврајыр вә јада салыр. Бә'зән һәтта садә сәс комплекси кими гаврајыр. Һәмин сөзләрин јаддасахланмасы (анлашылмајан сөзләр нәзәрдә тутулур) сөзлү-мәнтиги һафизәнин ганунуна табе дејилдир. Ушаглар һәтта харичи дилдә дә бә'зи сөзләри тутугушу кими јадда сахлајырлар. Бунун да һафизәнин инкишафы илә һеч бир әлагәси јохдур.

Анализаторларла әлагәдар һафизә нөвләринин инкишафы һаггында данышмаг чәтиндир. Һеч бир психоложи әдәбијјатда бу барәдә мә'лумат јохдур. Бә'зи психологлар гејд едирләр ки, һәрәкәт васитәсилә танышлыг бу саһәдә бөјүк рол ојнајыр.

һафизәнин просесләринин, нөвләринин инкишафы ушағын мәктәб һәјатында чох бөјүк әһәмијјәтә малик олдуғу үчүн тәрбијәчиләр бу саһәјә хүсуси фикир вермәлидирләр.

II. МӘКТӘБӘГӘДӘР ЈАШЛЫ УШАГЛАРДА ТӘХӘЈЈҮЛҮН ИНКИШАФЫ

Билдијимиз кими тәхәјјүл дә мүрәккәб идрак просесләриндән биридир.

Тәхәјјүл—әмәк мәһсуллары сурәтләринин гурулмасында ифадә олунан, һәмчинин проблем вәзијјәти гејри-мүәјјән шәкилдә сәчијјәләнән заман, давранышпрограмы јаратмағы тә'мин едән, инсан јарадычылығынын зәрури үнсүрүдүр. Бунунла бирликдә тәхәјјүл актив фәалијјәти програмлашдырмајан, анчаг ону әвәз едән, сурәтләр јарадан васитә кими өзүнү көстәрә биләр.

Фәаллыг дәрәчәсинә көрә тәхәјјүлүн гејри-ихтијари, ихтијари дејә ики нөвү вардыр. Ихтијари—фәал тәхәјјүлүн исә јарадычы вә бәрпаедичи нөвләри вардыр.

Ајдын мәсәләдир ки, тәхәјјүл ушагларда чох еркән инкишаф етмир. Бу вәзијјәт тәхәјјүлүн јаранмасы характери илә әлагәдардыр.

Ушагларда тәхәјјүлүн инкишафы мәсәләси һәм бизим өлкәмиздә, һәм дә буржуа өлкәләриндә кениш шәкилдә тәдгиг едилмишдир. Лакин тәдгигатларын истигамәтләри бир-биринә дабан-дабана зиддир.

Буржуа психологлары тәхәјјүл мәсәләсинә идеалист бахымындан јанашырлар. Бу алимләр тәхәјјүлү: 1. фитри габилијјәт һесаб едирләр; 2. харичи аләмин ин'икасы кими гәбул етмирләр, анчаг ушағын дахили субјектив вәзијјәти, онун аффектләринин тәәссүратларынын, истәкләринин тәзаһүрү кими гәбул едирләр; 3. һәјат шәраитиндән асылы олмајан бир һал кими гәбул едирләр.

Совет психологлары тәхәјјүл мәсәләсинә тамамилә башга мөвгедән јанашырлар. Онлар тәхәјјүлү фитри габилијјәт кими дејил, онун һәјат шәраити вә тәрбијәнин тә'сири алтында, инкишаф просесиндә тәшәккүл тапмасыны гәбул едирләр. Совет психологлары тәхәјјүлә варлығын ин'икасы кими бахырлар. Бу чүр ин'икас ушагларда нисбәтән зәиф олур.

Мәктәбәгәдәр јаш дөврүндә тәхәјјүлүн сурәтләри әһәмијјәтли дәрәчәдә дәјишир. Багча јашлы ушагларда кечмиш тәчрүбә әсасында мүрәккәб, јенидән ишләмә јолу илә

ки, ојун мүмкүн олмајачагдыр. Кичик ушагларда бу вәзијјәт даһа тез башлајыр.

Бир сыра совет психологлары мүәјјән етмишләр ки, нағыллар чох мүчәррәд оланда тәхәјјүл һәгиги аләмдә өзүнә истинад тапа билмир. Она көрә дә мәсләһәт көрүлүр ки, нағылын сүжети драмлашдырылмыш шәкилдә верилсин.

III. МӘКТӘБӘГӘДӘР ЈАШЛЫ УШАГЛАРДА ҺИССЛӘРИН ИНКИШАФЫ

Ушагларда ирадәнин кәркинлијини әмәлә кәтирмәк үчүн ушағын өзү вә ја јашлы адамлар тәрәфиндән гаршысына гојулан мәгсәд арзу едилән олмалыдыр. Ушаг бу мәгсәди әлдә етмәјә доғру јөнәлмәли, ону әлдә етдикдән сонра һәзз алмалыдыр.

Мә'лум олдуғу кими, һисс инсанлар тәрәфиндән харичи аләмин хүсуси, өзүнәмәхсус ин'икас формасыдыр. Һиссләрдә инсанда тәрбијә олунан мүхтәлиф тәләбатларын һәзз дәрәчәси өз әксини тапыр.

Һисс шәхсијјәтин харичи аләмә олан субјектив мүнасибәтидир. Һисс дујғу вә гаврајыш кими идрак просесләриндән әсаслы сурәтдә фәргләнир.

Чағалыг дөврүндә, бир јаш ичәрисиндә ушағын һиссләри чох садә олур. Бу һиссләр ичәрисиндә разылыг һиссинин бу вә ја башга дәрәчәси әкс олунур. Үзви еһтијачлар чәрчивәсиндән кәнара чыхмыр. Ушағын гарны тох, јери гуру вә исти, олмагла гарны тох оларса чаға разылыг һисси илә јашајачагдыр. Әкс һалда, ушағын бу кими биоложи тәләбатлары өдәнилмәдикдә о, наразылыг һисси кечирәчәкдир— ағлајыб, гышгырачагдыр.

Бир јашын сонунда ушагда аз мигдарда топланан һәјат тәчрүбәси сајәсиндә мүхтәлиф тә'сирә гаршы реаксијаларын фәргләндирилмәси башлајыр. Ушағын тәләбатлары чохалыр. Һиссләриндә дәјишиклик әмәлә кәлир. Бу дөврдә о, артыг үзви тәләбатларынын тә'мин едилмәси илә разылыг һисси кестәрмир, һәм дә ону ојнаданда онула «данышанда» күлүр. Ушагда ичтимаи әлагәләрлә бағлы олан һиссләр јаранмаға башлајыр: Ушаг гәмләнир, ағлајыр бу вәзијјәт онун биоложи тәләбаты илә дејил, башга мүнасибәтләрлә әлагәдар јараныр.

Биринчи јашын сонунда, икинчи јашын башланғычында һиссләрин әһәмијјәтли дәрәчәдә фәргләнмәси башлајыр. Ушаға анасы, нәнәси јахынлашдыгда севинир, јад адамын

јахынлашмасына мәнфи реаксија верир; утаныр, суаллара чаваб вермәкдән имтина едир, бә'зән гачыб јахасыны гуртарыр.

Ушаг икинчи јашына кечәндән сонра өз һәјат шәраитини дәјишир. Елә бу заман мөвчуд вә јени јаранан һиссләрин ајдын фәргләндирилмәси башлајыр.

Ушаг һәјатынын икинчи-үчүнчү илләриндә јени дәрәчәдә јахынлығы олан адамлара мүхтәлиф дәрәчәдә севинч һисси илә јанашмасы мүшаһидә олунур. Нәнәсинә јахынлашыб ондан нағыл данышмағы, мәктәбли гардашындан, шәкил чәкмәји хаһиш едир, атасынын чијниндә кәзмәк истәјир. Јухусу кәләндә анасынын гучағына сығыныр вә с.

Ушаг нитгә јијәләндикдән сонра бу чүр фәргләндирмәдән башга онда идрак һиссләри тәшәккүл тапмаға башлајыр. Ушаг әмәк, ојун, «тә'лим» кими она хас олан фәалијјәтләрдән һәзз алыр. Ушаг тез-тез өз имканларыны дүшүнмәкдән бөјүк севинч һисси дујур. Јашадығы мүһити дәјишмәк, өзүнү мүхтәлиф фәалијјәтдә тәчрүби сурәтдә дујаркән дә хејли дәрәчәдә севинир. О, мәшғул олдуғу һәр бир фәалијјәтдән севинәрәк даһа мүрәккәб фәалијјәтә киришир. Бу јолла ушагда: ифтихар, өзүндән разы галма, мүстәгиллик, инамсызлыг, тәрәддүдлүк, мүвәффәгијјәт вә с. кими һиссләр дә формалашмаға башлајыр.

Бағча јашлы ушагларда дикәр һиссләрлә јанашы әхлаги вә естетик һиссләрин дә формалашмасынын әһәмијјәти бөјүкдүр. Әлбәттә, бу һиссләр «тәбии јетишмә» јолу илә әмәлә кәлмир, јашлы адамларын сөзләри әсасында формалашыр. А. Менчинскајанын јаздығына көрә, онун оғлу Саша ики јашында һәмишә әли тәмиз оланда разылыг һисси кечирирди. Бу да, шүбһәсиз, јашлы адамларын үјрүн сөзләри әсасында јаранмышдыр: «Әли чиркли хөрәк јемәк олмаз», «кет әлини ју» вә с.

Дима (2,5) јахшы аты пис атдан сечир, Фаиг (2,7) шәһәрдә јашајан бабасына (анасынын атасына) «Чичи баба» дејәрәк, ону кәнддә јашајан бабасындан (атасынын атасындан) фәргләндирирди вә с.

Ушағын дүнјакөрүшүнүн инкишафы илә әлагәдар олараг онун һәјат тәчрүбәси зәнкинләшир. Бу да өз нөвбәсиндә ушағын естетик һиссләринин инкишафына сәбәб олур. Беш јашлы ушаг мусигини севир, мелодијалары бир-бириндән фәргләндирир.

Бағча јашында ушағын бүтүн али һиссләри тәшәккүл тапмаға башлајыр. Ушагда јолдашлыг, мәс'улијјәт һиссләри дә формалашмаға башлајыр: Беш јашлы Зәфәр бағча-

дан гајыдандан сонра евдә бағчадакы јолдашларындан тез-тез данышыр, онлары јолдаш адландырыр. Һәтта, јолдашларындан бә'зиләринин бағчадан евә кәтирир. Онларла евдә дә хејли мүддәт ојнајыр, өз ојунчагларындан мүвәггәти олараг онлара пајлајыр.

Бағча јашларында ушагларда вәтәнпәрвәрлик һисси дә тәшәккүл тапмаға башлајыр. Зәфәр телевизорда көстәрилән һәрби характерли кинолара бахаркән евдәки јашлыларын көмәји илә бизимкиләри, дүшмәнләри мүәјјәнләшдирир, бизимкиләрин гәләбәсинә бүтүн вәфлығы илә севинир. Һәтта Совет сечмә командалары харичи өлкәләрин сечмә командалары илә футбол, хоккеј ојунлары кечирәркән дә о, бизим командаларын галиб кәлмәсинә үрәкдән севинир.

Гејд етмәк лазымдыр ки, көрпәлик вә бағча јашлары дөврүндә вәтәнпәрвәрлик һисси һәлә о гәдәр дә јеткин олмур. Бунун сәбәби онларын бу јашларда лазымы билијә малик олмамалары илә изаһ едилир. Ушағын дүнјакөрүшү артдыгча онун бу һисси дә инкишаф етмәјә башлајыр.

Тәдгигатлар просесиндә мүәјјән едилмишдир ки, ушағын газандығы ассосиасијалар системинин, јашлыларын гијмәтләндиричи мүһакимәләринин сајәсиндә емосионал реаксија јаратмаг мүмкүн олур. Әкәр тәрбијәчи ушагда өзүнүн хүсуси һејрәт ифадәсинин тәглидилә һиссләр јаратмаға сә'ј едирсә, о заман ушағын емосијасы бош сентименталлыға чеврилир. Ушаг шәкилдә довшаны гован ити довшандан ајырмадыгча сакит олмур. О, буну вәрәги гатламагла едир. Бу әлбәттә, сентименталлыгдыр—јумшаг үрәклиликдир.

Бу кими фактлардан бири. Бөјүк Вәтән мүһарибәси илләриндә Ленинградын мүһасирәси заманы өзүнү даһа ајдын көстәрмишдир. Бағча ушагларынын бә'зиләринин аталары Ленинградын мүдафиәсиндә јараланмыш вә евләринә гајытмышлар. Бу вәзијјәт ушаглары һеч дә һәјәчанландырмамышды. Бир күн ушаглары јахын госпитала апарырлар. Орада мүхтәлиф јаралылар көрүрләр вә һәјәчанланырлар. Тәрбијәчијә мүхтәлиф суаллар верирләр. Бу суаллар васитәсилә онлар бу јаралылара сәбәб олан фашистләр һаггында билик газандыгдан сонра ушагларда фашистләрә гаршы гәзәб, кин һиссләри формалашмаға башлајыр. Демәк, һиссләрин формалашмасында ушагларын газандыглары билијин бөјүк ролу вардыр.

Һиссләрин формалашмасында билијин ролу вә әһәмијјәти илә марагланан Ленинград психологу А. Лјүблинскаја бағчада хүсуси, фәрди експеримент кечирир. Бу експеримент кечирир. Бу експеримент заманы 25 ушағын гәһрәманлыг һаггында олан биликләрини јохлајыр.

Бу мәгсәдлә Лјүблинскаја ушаглара ики гардаш һаггында данышыр. Гардашлардан бири—Константин чәбһәдә кәшфијјатчы олур, дикәри—Николај һәрби заводда фәһлә олур. Һәр икисинин јахшы фәалијјәт көстәрмәләриндән ушаглара данышыр. Константин бөјүк бир көрпүнү партладылмагдан хилас едир. Николај танклары заводда тә'мир едир, чәбһәјә гајтарыр.

А. Лјүблинскаја ушаглардан суал едир—бу гардашлара бир орден верилмишдир, ордени бунларын һансына вермәк лазымдыр? Ушаглар бир сәслә ордени Константинә вермәји мәсләһәт көрүрләр. Бу вәзијјәт онунла әлагәдардыр ки, ушаглар мүһарибә һаггында даһа чох билијә маликдирләр. Бундан әлавә ушаглар һәрбчи илә гәһрәманы ејниләшдирирләр. Белә һесаб едирләр ки, ким һәрби палтардадырса, о гәһрәмандыр, палтары чыхарандан сонра гәһрәман олмур.

А. А. Лјүблинскаја белә бир факты да өз әсәриндә гејд етмишдир: Саша (6,2) өјрәнмишдир ки, А. В. Суворов бөјүк рус сәркәрдәси олмушдур. О, өз вәтәнини мүдафиә едиб, дүшмәни мәғлуб етмишдир. Саша сорушур: «О бизим совет сәркәрдәси олмуш?» Она дејирләр—«Јох онда совет адамы јох иди!» Бу чавабдан сонра Саша белә бир фикир сөјләјир: «Демәк Суворов бизим олмамыш, рус олмамышдыр». Бу фактда һисс илә билијин әлагәси ајдын тәзаһүр едир.

Лакин буна бахмајараг, бир сыра тәдгигатлар һәлә дә мүәјјәнләшдирә билмәмишләр ки, ушагларда һиссләрин тәшәккүлүндә билијин нә дәрәчәдә ролу вардыр.

Тәдгигатчылардан А. Ф. Қаваличева јазыр: «Әтраф мүһитлә танышлыг ушагларын дүнјакөрүшү үчүн, онларын зеһни инкишафлары үчүн зәнкин материал верир. Онлара әхлаги һиссләр ашыламаг үчүн шәраит јарадыр, әмәјә севки, һөрмәт, өз шәһәр вә өлкәсинә мәһәббәт јарадыр.

Әлбәттә, һиссләрин тәшәккүлүндә билијин ролу вардыр. Анчаг бу јол јеканә јол дејилдир. Һиссин тәшәккүлүндә даһа башга јоллардан истифадә етмәк олар. Тәбиәти сејр етмәк, мусигинин мүхтәлиф мелодијаларыны динләмәк ушагларда естетик һиссләрин јаранмасына сәбәб олур. Коллектив иш әмәјә мүсбәт мүнасибәт јарадыр вә с.

Бөјүк бағча јашлы ушагларда: мәс'улијјәт, борч, һаја, халг, дөвләт әмлакына мүнасибәт кими һиссләрин формалашмасына шәраит јаратмаг һәр бир тәрбијәчинин шәрәф-

ли вәзифәләриндән бири олмалыдыр. Белә бир вәзифәни јеринә јетирмәклә тәрбијәчи, ушағын мәктәб дөврүнә јахшы һазырланмасы саһәсиндә хејли иш көрмүш олар.

IV. УШАГЛАРДА ИРАДӘНИН ИНКИШАФЫ

Инсан һејвандан фәргли олараг шүурлу һәрәкәт едир. Јә'ни шүурлу сурәтдә гаршыја мәгсәд гојур, бу мәгсәди јеринә јетирмәк үчүн шүурлу сурәтдә һәрәкәт едир.

Белә бир вәзијјәт, гаршыја мәгсәд гојмаг она ујғун һәрәкәт етмәк ушагларда чох еркән баш вермир. Ушагларын ирадә һәрәкәтләринин мүхтәлиф мәрһәләләрдә тәһлили, онларын инкишафы ону көстәрир ки, ирадә, шәхсијјәтин үмуми инкишафындан ајрылыгда формалашмыр.

Сеченовун, Павловун, Красногорскинин, Быковун вә бир чох башгаларынын әсәрләриндә көстәрилир ки, ушагда ирадәнин инкишафы шәрти рефлексләрин јаранмасы просесиндән ибарәтдир. Иради һәрәкәтләрин тәбиәти исә, инсанын ону әһатә едән харичи аләмлә гаршылыглы тә'сиринин хүсуси формасы кими, кенетик планда өјрәнилмәси илә ајдынлашыр.

Ушаг һәлә анадан олмамыш әлләри, ајаглары, бәдәни, башы илә һәрәкәт едир. Бу һәрәкәтләр шәртсиз рефлектор мәншәә маликдирләр. Онлар илк нөвбәдә тактик сурәтдә вә мүхтәлиф гычыглара чаваб олараг јаранырлар. Ананын дүзкүн олмајан дурушу ушаға тәзјиг көстәрир, бу да бәтндәки ушағын низамсыз реаксијасына сәбәб олур. Һәрәкәтләрин бу чүр характери ушаг анадан оландан 10 күн сонраја гәдәр давам едир.

Ушағын бејниндә ојанма кениш јајылдығы үчүн онун мүхтәлиф үзвләри низамсыз һәрәкәт едир: јумруглары дүјүлүр, голлары һәр тәрәфә һәрәкәт едир, гылчалар да каһ узаныр, каһ јығылыр вә с. Бу чүр гејри-ихтијари һәрәкәтләр хаотик характер дашыјыр.

Лакин 10 күндән сонра ушаг артыг көзләринин охларыны бирләшдирир, ишыглы нөгтәјә бахыр, һәрәкәт едән ишыглы чисми бир ајдан сонра мүшајиәт едир. Чох кечмәдән һәр ики көзүн координасија едилмиш һәрәкәтләринә башын дөнмә һәрәкәти дә гошулур, сонра исә бураја бәдәнин вә 4 ајдан сонра әлләрин һәрәкәти дә гошулур. Ушаг тутмағы, јапышмағы өјрәнир. Тәдгигатлар көстәрир ки, бир јашын сонуна јахын ушағын һәрәкәтләри мүрәккәбләшир: о чисимләрдән јапышараг ајаг үстә дурур, јахын чисимләр-

дән јапышараг отагда һәрәкәт едир, ону чәлб едән шејләрә доғру кедир, әјилир гутудан ојунчағыны көтүрүр вә с.

Ушағын бир јашында әшјаларла бу чүр һәрәкәтләри көстәрир ки, бир јашын сонуна гәдәр кифајәт мигдарда гаврадығы чисимләри әл һәрәкәтләри илә көстәрир. Бу һәрәкәтләр артыг мәгсәдәмүвафиг олурлар. Инстинктив вә гејри-ихтијари характер дашымырлар:

а) шәрти рефлектор характер дашыјырлар, ушағын һәјатында газанылырлар;

б) ушаг тәрәфиндән ихтијари сурәтдә јеринә јетирилир;

в) бу һәрәкәтләр ушаглардан манеәләри дәф етмәји тәләб едир;

г) бу һәрәкәтләр ушагда мүсбәт емосионал мүнасибәтләр әмәлә кәтирир.

И. М. Сеченов ушағын билаваситә һисси тәчрүбәси илә тәкмилләшән һәрәкәтләри арасындакы рабитәни көстәрәрәк јазырды ки, ушағын шүурундан көрмә, ешитмә дујғуларынын фәргләндирилмәси ајдынлашдыгча, мәркәзи синир системиндә куја елә бил ки, сәс дә дахил едилмәклә, бу апаратлардан бүтүн һәрәкәт органларына јени јоллар чәкилмәјә башланыр. Харичи аләм она әввәлки јолларла тә'сир етмәкдә давам едир, јәни һисс органлары васитәсилә тә'сир едир. Иради һәрәкәтләр әввәлки кими харичдән олан тәканларла әмәлә кәлир; лакин тә'сир артыг башга саһәјә едилир.

Биринчи илин сонунда ушаг она зәрури сурәтдә лазым олан бир сыра һәрәкәтләри мәнимсәјир. Мәсәлән:

Тофиг (0. 11. 13) она верилән әл топуну 42 дәфә алыб, јерә атмышлар.

Борја (1 јашда) метал чајнијин гапағыны 84 дәфә ачыб өртмүшдүр.

Костја (1,1) чај гашығы илә стакана вурур вә онун чыхардығы сәсә гулаг асыр. Бир дәфә вураркән һәмишәки сәси алмадыгда о һејрәтләнир, бир дә вурур, јенә һејрәтләнир. Далбадал вурур лакин баша дүшмүр ки, о бири әли илә стаканы тутмушдур.

Ушагда јамсылама һәрәкәти һәлә бир јашын орталарындан башлајыр. Ушаг бөјүдүкчә бу һәрәкәт итмир, өз характерини дәјишир.

Ихтијари һәрәкәтләрин инкишафында нитгин ролу чох бөјүкдүр. Икинчи јашын јарысында, үчүнчү јашын әввәлләриндә ушаг нитги хејли дәрәчәдә инкишаф едир. Нитгин тә'сири алтында **ихтијари** һәрәкәтләр, **иради** һәрәкәтләрә чеврилир. Иради һәрәкәтләрин формалашмасында ики сөз

бөјүк рол ојнајыр: 1. «Лазымдыр» (олар)»—ушағын истəјинин əлејһинə олса да иради һəрəкəт тəлəб едир; 2. «Олмаз»—һəрəкəти гадаған едир вə дикəр арзулары лəнкидир.

В. С. Јаковлеванын иши көстəрмишдир ки, кичик ушаглар үчүн сөз сигналы илə јаранан лəнкимə реаксијасы көрпəлик дөврүндə чəтин олур. 3 јашлы ушаглар əксəр һалларда дејилəнин тəрсинə һəрəкəт едирлəр.

Əкəр ушаг ананын тəлəби үзрə «олар» вə ја «олмаз» сөзлəрини бир сигнал кими гəбул етмир вə өз билдији кими һəрəкəт едирсə, сонралар о, һəрəкəтлəриндə стереотип вə лəнкимə кими һадисəлəрə адəт етмəјəчəкдир.

Ушағын синир системинин типи вə онун топладығы кичик һəјат тəчрүбəси јашлы адамын тəлəбинə ујғун реаксијанын јаранмасыны ја асанлашдыра, ја да чəтинлəшдирə билəр. Аз мүтəһəррик синир системинə малик олан ушаг тез-тез тəрбијəчинин сөзлəрини гəсдəн ешитмир, тəрслик едир, онун тəлəбини јеринə јетирмəк истəмир. Бу дөврдə ушағын һəр кичик «гəлəбəси», јə'ни «олар» вə ја «олмаз» сигналларына табе олмамасы, ону əһатə едəн јашлыларла кəлəчək бүтүн гаршылыглы əлагəлəри үчүн зəрəрлидир.

Бу вəзијјəт ушагларда шылтаглыг вə тəрслик кими һəрəкəтлəрин јаранмасына сəбəб олур. Бу да ики чүр јолла əмəлə кəлир: 1. Ушаг хəстəлијинə көрə шылтаглыг едир; 2. Ушаг тəлəбатдан артыг тə'мин олдуғу үчүн шылтаглыг едир. Шылтаглығын бу нөвү чох горхулудур. Буна гаршы мүбаризə апармаг зəрури сурəтдə тəлəб олунур. Бу шылтаглыг о јерə кəтириб чыхарыр ки, ушаглар јашлыларын дедиклəринин тəрсинə һəрəкəт едирлəр. Бу да ики сəбəбдəн əмəлə кəлə билəр: 1. Тəрсликдəн; 2. Мəслəһəт көрүлмəјəн һəрəкəти ушағын јадына салмагдан. Бə'зəн валидејн ушағын аглына кəлмəјəн бир һадисəни онун јадына салыр: «чубуғу ушағын көзүнə сохарсан», «Шүшəни вуруб сындырарсан», «Сују гардашынын үстүнə төкəрсəн» вə с. кими сөзлəр ушағы өз тə'сири алтында һəрəкəт етмəјə доғру јөнəлдир. Ушаг сују кичик гардашынын үстүнə төкүр, вурур шүшəни сындырыр вə с.

I. БАҒЧА ЈАШЛЫ УШАГЛАРЫН ИРАДИ ҺƏРƏКƏТЛƏРИНИН ҮМУМИ СƏЧИЈЈƏСИ

3—5 јашларында ушагда топланан тəчрүбə онда өз гүввəсинə инам һисси; мүстəгиллик јарадыр. Өзүнүн артан имканларыны дүшүнəрəк ушаг гаршысында даһа чəсарəтлə мүхтəлиф мəгсəдлəр гојур. Бу мəгсəдлəри əлдə етмəк үчүн

о, өзүнүн бүтүн гүввəсини сəрф едир. Һəр бир јени мүвəффəгијјəт ушагда ифтихар вə шадлыг һисслəрини мөһкəмлəндирир. Бунлар: «мəн өзүм», «мəн бачарырам», «мəн истəјирəм», «мəн истəмирəм» кими сөзлəрдə ифадə олунур.

Бағча јашлы ушаглар адəтəн чох фəал олурлар. Јашлыларын һəр һансы тəлəбини јеринə јетирмəк үчүн, өз марагланы ишини, ојунуну дајандырараг, тапшырығы јеринə јетирмəјə сə'ј илə кириширлəр. Бу, ушағын инкишаф едəн ирадəсинин мəшгидир.

Бөјүк бағча јашлы ушаглар ким олдуглары барəдə өз арзуларыны билдирирлəр. Һəтта бə'зи һалларда хəјал едилəн мəгсəд ушағы онун хошуна кəлмəдији һəрəкəтлəри етмəјə тəһрик едир. Мəсəлəн, дəнизчи, тəјјарəчи, космонавт олмаг истəјəн ушаглар, мүнтəзəм сурəтдə идман илə мəшғул олурлар, үзмəк, тулланмаг өјрəнирлəр вə с. Бағча јашын ахырында мүстəгиллијин артмасы өзүнə инамы əһəмијјəтли дəрəчəдə артырыр.

А. В. Запорожетсин, А. А. Кириллованын, А. К. Полјакованын вə Т. В. Ендовитскајанын тəдгигатлары көстəрмишдир ки, јашлы адамларын тапшырығыны јеринə јетирмəкдə шифаһи тə'лимат даһа чох рол ојнајыр. Јашлыларын һəрəкəтлəрини динмəзчə тəкрар етмəк əн аз əһəмијјəтə маликдир.

Бағча јашлы ушагларда иради һəрəкəтлəр просесинин өзү дə əһəмијјəтли дəрəчəдə дəјишир. Əкəр көрпə јашлы ушаг тапшырығы (тулланмаг, чиһазын дүјмəсини ардычыл басмаг вə с.) дəрһал јеринə јетирмəјə башлајырса, бағча јашлы ушагда көрүлəчəк ишин истигамəти, маһијјəти, өјрəнмəк кими мəсəлəлəрин һəлли габагчадан дүшүнүлүр.

Бағча јашлы ушагларда иради һəрəкəтлəрин мотивлəри кəскин сурəтдə јенидəн гурулур. Əкəр 3 јашлы ушагда мотив мəгсəдлə фактики олараг ујғунлашырса, 5—7 јашлы ушагларда тəһрикетмə ушағын мөһкəм вə узун мүддəтли иради кəркинлијини тə'мин едəн һəлледичи шəртлəрдəн бири кими там ајдын сурəтдə өзүнү көстəрир.

Манујленконун тəдгигаты мүəјјəн етмишдир ки, 3—4 јашлы ушаг јашлыларын тапшырығы илə һəрəкəтсиз вəзијјəтдə—18 санијə, нөвбəтчи кими—88 санијə дура билир. 5—6 јашлы ушаглар һəмин тапшырыглара ујғун олараг 312 вə 555 санијə дура билəр вə с.

Бачарыглы бағча ишчилəринин иш тəчрүбəлəринин нəтичəлəри ирадəнин инкишафыны характеризə етмəк имканы верир:

1. Көрпə ушаглар мүстəгил мəгсəд гоја билмирлəр. Јаш-

лылар вә нитг инкишафы ушаглара мәгсәд гојмагда јардым едир:

2. Ирадәнин инкишафы, садәчә олараг гаршыја дүшүнүлмүш мәгсәд гојмагдан ибарәт олмајыб, һәм дә ону инадла јеринә јетирмәкдән ибарәтдир.

3. Мәгсәдин әлдә едилмәси кечмишин билик вә тәчрүбәсини тәләб едир.

V ФӘСИЛ

УШАҒЫН МӘКТӘБӘ ПСИХОЛОЖИ ҺАЗЫРЛЫҒЫ

Ушағын мәктәб тә'лиминә психоложи чәһәтдән һазырланмасы мәктәбәгәдәр јаш дөврүндә психи инкишафын ән вачиб јекунларындан биридир. Мәктәбә дахил олмаг—ушағын һәјатында дөнүш моментидир. Бу дөвр јени һәјат тәрзинә, фәалијјәт шәраитинә, чәмијјәтдә јени вәзијјәтә, јашлыларла вә јашыдларла јени гаршылыглы мүнасибәтә кечиддир.

Мәктәблиләрин фәргләнән хүсусијјәти ондан ибарәтдир ки, онун тәһсили мәчбуридир. Ичтимаи әһәмијјәтә малик олан фәалијјәтдир. Бунун үчүн о, мәктәб, мүәллим, аилә гаршысында мәс'улијјәт дашыјыр. Шакирдин һәјаты бүтүн мәктәблиләр үчүн ваһид, чидди олан гајдалара табе едилмишдир. Онун әсас мәзмуну бүтүн ушаглар үчүн үмуми олан, билikләри мәнимсәмәкдән ибарәтдир.

Мәктәбдә мүәллимлә шакирд арасында тамамилә хүсуси тип гаршылыглы мүнасибәт јараныр. Мүәллим садәчә јашлы олмајыб, ушаға верилән ичтимаи тәләбләрин дашыјычысыдыр. Шакирдә билијинә көрә мүәллимин вердији гијмәт, шәхси мүнасибәтин ифадәси дејил, онун билikләринин објектив өлчүсүдүр.

Мәктәбәгәдәр јаш дөврүндә ушагларын гаршылыглы мүнасибәтләри синифдә шакирдләр арасында јаранан гаршылыглы мүнасибәтдән тамамилә фәргләнир. Она көрә дә мәктәблинин тә'лим фәалијјәти һәм өз мәзмунуна, һәм дә өз тәшкилинә көрә мәктәбәгәдәр дөврдәки фәалијјәтдән фәргләнир. Мәктәбдә билikләрин мәнимсәнилмәси ваһид мәгсәд олмагла тәмиз шәкилдә өзүнү көстәрир, һәмин билikләр кәләчәк үчүн мәнимсәнилир.

Ушағын мәктәб тә'лиминә психоложи чәһәтдән һазыр олмасы ондан ибарәт дејилдир ки, онда мәктәбә дахил олан моментдә артыг шакирди фәргләндирән әламәтләр јаранмыш олсун. Бағча дөврүндә ушағын инкишафынын нәтичәси бу әламәтләрин зәминидир, бу кифајәтдир ки, ушаг мәктәб шәраитинә ујуша билсин, мүнтәзәм тә'лим ишинә башлаја билсин, ушагда шакирд олмаг арзусу јарансын. Бу чүр арзу бағча јашынын сонунда ушагларын бөјүк әксәријјәтиндә јараныр. Бу, инкишафын бөһраны илә әлагәдардыр. Бағча шәраити ушағы даһа тә'мин етмир, о, јашлыларла үнсијјәтә дахил олмаг истәјир. Мәктәбли олмаг јашлылара доғру бир пиллә јухары галхмагдыр, тә'лим исә, мәс'ул иш кимидир, һамы она һөрмәтлә јанашыр.

Ушаглара нә үчүн мәктәбә кедирсән? суалы верилдикдә онлар бу суала мүхтәлиф чаваблар верирләр. Әлбәттә, мәктәбдә анчаг охумаг имканы ушаглары чәлб етмир, мәктәбин харичи әламәтләри дә онлары чәлб едир: партада отурмаг, зәнкләрин вурулмасы, тәнәффүсә чыхмаг, портфел апармаг, гијмәт алмаг вә с. кими һаллар ушағы чәлб едир. Бу чүр чәлбетмә ушагларын данышыгларында һәтта тәзаһүр едир: «Мәктәбдә гијмәт верирләр, мәнә о хош кәлир»; «Мәктәбдә мүәллим, парта вар, бурада исә—тәрбијәчи» вә с. харичи әламәтләрә олан бу чүр мараг аз әһәмијјәтлидир. Лакин тамамилә әһәмијјәтсиз дејилдир. Ушаг мәктәбә кетмәјә чәһд едир, орада истәр-истәмәз тә'лим фәалијјәтинә дахил олур, мәктәбә кетмәклә о чәмијјәтдә јерини дәјишмәјә чалышыр.

Мәктәбә психоложи чәһәтдән һазыр олманын әсас вачиб тәрәфи—ушағын ирадi инкишаф сәвијјәсинин гәнаәтләндиричи олмасыдыр. Мүхтәлиф ушагларда бу чәһәт мүхтәлиф олур.

Идрак фәалијјәтинин ихтијари олмасы мәсәләсинә кәлдикдә о, бөјүк мәктәбәгәдәр јашда формалашмаға башлајыр. Лакин мәктәбә дахил олан вахт ушаг психи чәһәтдән јүксәк сәвијјәдә олмур. Белә ки, ихтијари диггәтин узун заман бир фәалијјәт үзәриндә сахлаја билмир, һәчми бир гәдәр бөјүк олан материалы өјрәнә билмир вә с. Ибтидаи синифләрдә охумаг исә бир сыра хүсусијјәтләрин инкишафыны тәләб едир ки, мәһз бу кејфијјәтләр тә'лим просесиндә формалашыр вә тәдричән тәкмилләшир.

Әгли инкишаф саһәсиндә ушағын мәктәбә һазыр олмасы өзүнә бир нечә, гаршылыглы рабитәјә малик олан чәһәтләр дахил едир. Биринчи синифә дахил олан ушаг зәрури олараг харичи аләмин чисмләри, онларын хассәләри һаггында мүәјјән билик еһтијатына малик олмалыдыр. чанлы, чансыз, тәбиәт, инсанлар, онларын әмәк фәалијјәти јахшы нәдир, пис нәдир, давранышын әхлаг нормалары барәдә билikләрә малик олмалыдыр. Бу билikләрин чох олмасы әсас дејил,

онларын кејфијјәти, дәгиглији, тәсәввүрләрин үмумиләшдирилмәси әсасдыр.

Мәктәбә психоложи чәһәтдән һазыр олманын әсасыны бир сыра хүсуси биликләр вә вәрдишләр тәшкил едир. Ушаг бир нечә һәрфи танымалы, онлары јазмағы билмәлидир, 5—10 дайрәсиндә сајмағы, садә мәсәләләрин һәллини бачармалыдыр.

Ибтидаи мәктәб өз гәбулунда һеч бир һазырлыға малик олмајан ушаглары нәзәрдә тутур, онлара һәр шеји лап әввәлдән өјрәтмәјә башлајыр. Она көрә дә һәмин һазырлығы мәчбури һесаб етмәк олмаз. Багчадан мәктәбә кәлән ушаглар нә гәдәр јахшы һазырлыға малик оларса, бу, мәктәбдә мүвәффәгијјәтлә охумаг үчүн јахшы башлангыч оларды.

Мәктәб програмыны мәнимсәмәјә һазыр олмагда һәлледичи әһәмијјәт тәкчә биликләрин, вәрдишләрин мәнимсәнилмәси, һәм дә идрак марагларынын вә идрак фәалијјәтинин лазымы сәвијјәјә јүксәлмәсидир. Ушагларда мәктәбә, тә'лимә мүсбәт мүнасибәтләр тәрбијә етмәк лазымдыр.

Идрак марагы бирдән-бирә јаранмыр, тәдричән јараныр. Тәдгигатлар көстәрмишдир ки, биринчи синифдә о ушаглар чәтинлик чәкирләр ки, онлар анчаг лазыми мигдарда билик еһтијатына малик дејилдирләр. Һәм дә о ушаглар чәтинлик чәкирләр ки, онлар әгли пассивлик көстәрирләр, тә'лимә пис мүнасибәт бәсләјирләр, мараглары, арзулары зәиф олур.

Бир нәфәр биринчи синиф шакирди 1—1-ин нечәјә бәрабәр олдуғуну һеч чүр дејә билмир: каһ «беш», каһ да он— дејир. Она дејәндә ки, сәнә атан бир манат, анан да бир манат версә, нә гәдәр пулун олар, суалына—«Әлбәттә, 2 манат пулум олар» чавабыны верир.

Мә'лумдур ки, мөһкәм идрак мараглары мәктәбәгәдәр тә'лимин мүнтәзәм кечмәсини тә'мин едир. Анчаг бу шәраитдә дә ушагларын бир һиссәси әгли пассивлик көстәрир, бунун арадан галдырылмасы үчүн ушагларла мәһкум фәрди иш апармаг лазымдыр.

Багча јашынын сонуна јахын газанылан идрак фәалијјәтинин инкишаф сәвијјәси өзүнә һәм дә кејфијјәтли гаврајышы вә тәфәккүрү дахил едир. Мәктәбә дахил олан ушаг чисимләри, һадисәләри там өлчүдә һесабламаны етмәји, онларын мүхтәлиф хассәләрини ајырмагы бачармалыдыр. Бу заман ушаға дәгиг, сечичи, мә'налы гаврајыш лазымдыр. Һәмчинин ушаг заман вә мәканда истигамәт алмагы бачармалы, мәфһумлары мәнимсәмәлидир. Һәм тәсәввүрләр, һәм

дә мәфһумлар ушагларда тәфәккүр әмәлијјатларынын материалы олмалыдыр.

Ушағын мәктәбә һазыр олмасыны мүәјјәнләшдирән, психи инкишафын бир чәһәти дә нитгин инкишафыдыр. Бунун нәтичәсиндә ушаг ону әһатә едән чисми, шәкли, һадисәни рабитәли, ардычыл, анлашылан дилдә изаһ етмәји, өз фикринин кедишини, бу вә ја дикәр һадисәни, гајданы изаһ етмәји бачармалыдыр.

Нәһајәт, мәктәбә психоложи чәһәтдән һазыр олмаг өзүнә ушаг шәхсијјәтинин кејфијјәтини дахил едир ки, бу да ушаға синиф коллективинә дахил олмаға, орада өз јерини тапмаға үмуми фәалијјәтә гошулмаға јардым етмәлидир.

Ушағы мәктәбә психоложи чәһәтдән һазырламагда әсас јери бир дә онун ојунлары вә фәалијјәтләринин мәһсуллар тәшкил олунмасы тутур. Фәалијјәтин бу нөвләриндә илк дәфә олараг, әхлагын ичтимаи мотивләри баш верир, мотивләрин иерархијасы јараныр, гаврајыш вә тәфәккүр фәалијјәти тәкмилләшир, формалашыр, гаршылыглы мүнасибәтләрин сосиал чәһәтләри инкишаф едир. Бүтүн бу чәһәтләр бөјүк бағча јашлы ушагларда, һазырлыг групунда формалашдырылмалыдыр.

II. КИЧИК ЈАШЛЫ МӘКТӘБЛИНИН ПСИХИ ИНКИШАФЫ

Ушаглар бағча јашы дөврүнү битирдикдән сонра мәктәбә кедирләр. Бунун үчүн дә бөјүк бағча јашлы ушаглар һәлә бағчада оларкән мәктәбә һазырланмалыдырлар.

Бу һазырлыг ики тәрәфли олмалыдыр. Ушаг һәм физики чәһәтдән, һәм дә психи чәһәтдән мәктәбә һазырланмалыдыр.

Психи чәһәтдән мәктәбә һазырлығын сәвијјәси ушағын харичи мүһитә олан идрак мүнасибәтләринин формалашмасындан ибарәтдир.

Мәшғул олмағы арзу етмәк, тә'лимә мараг, савад өјрәнмәк вә оху вәрдиши газанмаг, мәктәбә дахил олмаг үчүн лазым олан бүтүн јениликләри өјрәнмәк, бу һазырлыға аиддир.

Бөјүк бағча јашлы ушагда јашыдларына јолдашлыг мүнасибәтинин формалашмасы, онларла бир јердә ојнамаг, кәзмәк, мәшғул олмаг тәләбаты вә марагы 7 јашлы ушағын мәктәбә марағыны даһа да артырыр. Биринчи синифә дахил олмагла ушаг јени јаш дөврүнә—кичик мәктәб јашы дөврүнә гәдәм гојур.

III. Кичик мәктәблинин психи инкишафы

Билдијимиз кими кичик мәктәб јашы 7—11 јашлары әһатә едир. Јени тәдрис програмында әмәлә кәлән дәјишиклик кичик мәктәблинин ибтидаи синифләрдә 4 ил охумасыны нәзәрдә тутур. Лакин јаш дөврү дәјишмир. Бу дөврдә дә ушаг һәм физики, һәм дә психи чәһәтдән инкишаф едир.

Јадда галмаг үчүн бә'зи рәгәмләри гејд етмәк пис олмазды. Тәдгигатлар көстәрмишдир ки, оғланларда бојун узунлуғу орта һесабла:

8 јашында —125,5 см.
9 јашында —127,4 см.
10 јашында —131,8 см.

Гызларда:

8 јашында —125,5 см.
9 јашында 126,3 см.
10 јашында —132,5 см. олур.

Бу дөврдә ушагларын—һәм оғланларын, һәм дә гызларын чәкиләри дә артмыр.

Белә ки, оғланларын чәкиси орта һесабла:

8 јашында —24,8 кг.
9 јашында 26,3 кг.
10 јашында —29 кг.

Гызларда:

8 јашында —23,9 кг.
9 јашында —25,3 кг.
10 јашында —28,3 кг.

олур.

Биз 7 јашына гәдәр ушагларын бејинләринин инкишафы барәдә мә'лумата маликик. Кичик мәктәб јашлы ушагларын бејинләринин чәкиси барәдә даһа конкрет рәгәмләрлә таныш олаг.

Әкәр:

7 јашлы ушағын бејнинин чәкиси: 1280 гр.
9 јашлы ушағын бејнинин чәкиси: 1280 гр.
12 јашлы ушағын бејнинин чәкиси: 1400 гр.

олур.

Тәдгигатлар әсасында мә'лумдур ки, оғланларын бејинләринин чәкиси илә гызларын бејинләринин чәкиси арасында фәрг јохдур. Һәмин јашларда оғланларын, гызларын бејинләринин чәкиләри бәрабәр олур. Буну сонралар үчүн дә демәк олар.

Мәктәбә дахил оландан сонра ушағын фәалијјәти дәјишир. Әкәр бағча дөврүндә ушағын әсас фәалијјәти ојун идисә, мәктәблинин әсас фәалијјәти тә'лим фәалијјәти олур. Лакин һәлә кичик мәктәб јашында ојун һеч дә арадан чыхмыр.

Тәдгигатлар көстәрмишдир ки, I синифә дахил олан ушаглар ишин нәтичәләриндән чох просеси өзү илә марагланырлар. Јә'ни јазыны дүзкүн вә ја сәһвлији дејил, јазмаг просесинин өзү ушағы марагландырыр.

II синифдә тә'лим фәалијјәтинин нәтичәсинә мараг артыр. Бу синифдә ушаглар артыг өјрәндикләринин мәзмуну илә марагланмаға башлајырлар.

III синиф шакирдләри психоложи чәһәтдән бир гәдәр дә ирәли кедирләр. Онларда мүстәгиллик артыр, бу да онларын тә'лим фәалијјәти илә марагланмасы үчүн һәм шәраит, һәм дә имкан јарадыр. Бу синифә гәдәр ушаг артыг бир сыра оху, јазы, һесаблама вәрдишләринин өзүндә формалашдырыр, онлары өз јашларына ујғун олан програм һәчминдә тәкмилләшдирир вә инкишаф етдирир.

Шакирдин фикри фәалијјәтдә јаранан мүстәгиллик—онун бу синифләрдә газандығы билик, бачарыг вә вәрдишләрлә јараныр. Тәфәккүр—фәалијјәтә кәтирилән биликдир, дејирләр.

Мәктәбә дахил олмагла ушағын шәхсијјәтинин бир сыра хүсусијјәтләри дә инкишаф етмәјә башлајыр. Ушаг синиф коллективинә дахил олур. Коллективин тәләбләрини јеринә јетирмәјә башлајыр. Бу заман онун бир сыра әхлаги кејфијјәтләри дә формалашмаға башлајыр. Ушаг өз мәнафејини коллективин мәнафејинә табе етмәјә алышыр. Бу просесдә ушағын характеринин әламәтләри формалашмаға башлајыр. Синиф мүәллими ушаға фәрди сурәтдә јанашмагла характерин әмәксевәрлик, мүстәгиллик, достлуг, јолдашлыг кими әламәтләрини тәрбијә вә инкишаф етдирир.

7—8 јашларында коллективчилик һисси бир гәдәр зәиф олур.

7—9 јашларда коллективдә давранмаг нисбәтән адәт шәклинә дүшүр.

10—11 јашларында коллективчилик әввәлки јашлара нисбәтән кениш мигјасда өзүнү көстәрир. Бу өзүнү ушагларда јолдашлыг, достлуг мүнасибәтләриндә бирузә верир. Онлар бир-биринә көмәк етмәк кими мүнасибәтләри артырырлар.

Бу дөврдә јашлылара һөрмәт, хүсусилә мүәллимләринә һөрмәт һисси даһа да тәкмилләшир. Ушаг өз мүәллимини

идеал бир варлыг һесаб едир. Онун бүтүн дедикләрини гануң кими гәбул едир. Һәтта өзүнүн севимли ата-анасынын да дедикләриндән үстүн тутур.

Ушагларда тәдричән Вәтәнә мәһәббәт һисси инкишаф едир. Мүасир ушаглар охудуглары һекајәләрдә, көрдүкләри кино тамашаларында дүшмәнә кин бәсләмәји дә өзләриндә инкишаф етдирирләр. Бөјүк Вәтән мүһарибәси илләриндә бу, дүшмәнә кин бәсләмәк кими һиссин формалашмасы өзүнү даһа ајдын көстәрирди.

Кичик мәктәб јашынын сонуна доғру ушағын һиссләри нисбәтән давамлы олур, ушагларда зеһни һиссләр дә кениш инкишафа башлајыр. Ушаг ев тапшырыгларыны ичра етдикдән сонра һәзз алыр, мүәллимдән алдығы 4—5 гијмәтләр онда бөјүк севинч јарадыр, ону јени тә'лим фәалијјәтинә сөвг едир.

Мүәллимләр, валидејнләр кичик мәктәб јашлы ушаглары һәмишә нәзарәт алтында сахламалы, адәт вә вәрдишләриндә мөһкәм стереотип јаратмалыдырлар. Бу стереотипләр ушағын јенијетмә дөврүндә аз әһәмијјәтә малик олмајачаг. Ушаг кичик мәктәб јашы дөврүндә орта мәктәб јашы дөврүнә һазырлашыр.

III. ЈЕНИЈЕТМӘНИН ПСИХИ ХҮСУСИЈЈӘТЛӘРИ

1. Ушағын инкишафында јенијетмә дөврүнүн јери вә әһәмијјәти

Јенијетмә дөвру V—VIII синифләрдә апарылан тә'лим дөвру илә ујғун кәлир. Бә'зән кечид дөвру V синифлә ујғун кәлмир, бир ил тез вә ја кеч ујғун кәлә биләр.

«Кечид», «чәтин», «бөһранлы» дөврләрдә хүсуси гејд едилир. Бу дөврдә ушаг чох мүрәккәб бир инкишаф јолу кечир. Бу дөврдә ушаг физики, әгли, әхлаги сосиал чәһәтләрдән инкишаф едир. Ушаг бу дөврдә һәр тәрәфли инкишаф едир. Организмин јенидән гурулмасы нәтичәсиндә јашлылыг үнсүрү тәзаһүр едир, өзүнүдәркетмә, јашлылара мүнасибәт, онларла ичтимаи мүнасибәт, идрак вә тә'лим фәалијјәти дә инкишаф етмиш олур.

Јенијетмәнин шәхсијјәтинин инкишафынын илк амили онун хүсуси бөјүк ичтимаи фәаллығындан ибарәт олуб, јашлыларла, јолдашлары илә, өзү-өзүнә олан гәнаәтләндиричи мүнасибәтләринин гурулмасында мүәјјән нүмунәләри, гијмәтләри мәнимсәмәјә доғру јөнәлир.

Лакин бу просес узун вахт ичәрисиндә баш верир, һәм дә бу бир чох шәртләрдән асылыдыр. Она көрә дә бүтүн ҹәбһә боју гејри-бәрабәр сурәтдә баш верир.

Мүасир мәктәблинин һәјат шəраити ики чүр моментдән асылыдыр: 1. онун јашлылығыны ләнкидән моментдир. Ушаглар анчаг тә'лимлә мәшғул олур. Валидеји онлары бүтүн мәишәт фәалијјәтиндән азад едир; 2. јашлашма моментидир. Күлли мигдарда мә'лумат, физики инкишафын акселирасијасы (јетишмә), ҹинси јетишмә, валидејнләрин чох мәшғул олмасы нәтичәсиндә—ушагларын еркән мүстәгилләшмәси бу дөврә тәсадүф едир.

Јенијетмәләрин јашлашмасынын инкишафында үмуми истигамәт мүхтәлиф ола биләр вә һәр истигамәт чохлу варианта малик ола биләр. Мәсәлән бир «интеллектуал» кими китаб вә билик һәјатда ән әсасдыр, бүтүн башгалары үчүн о «ушаг» кими галыр. Дикәри евдә мәгаләләр охујур, електроника илә марагланыр, радиотехника илә мәшғул олур, анчаг дәрсләрдә вејилләнир, өз формасы, модасы илә һәддән артыг мәшғул олур, өзүндән јашлы ушагларла үнсијјәти севир. Онларла һәр мәзмунда сөһбәт едир, үчүнчү «интеллектуал» јашлылыг иддиасы јолдан чыхармыр, анчаг о кишилик кејфијјәтини өзүндә мөһкәм тәрбијә едир, гызлара мүнасибәтиндә—өзүнү ушаг кими апарыр, галстукуну дартыр, сачларыны гарышдырыр вә с.

Јенијетмә дөвру һәм чәтин, һәм дә бөһранлы дөврдүр. Бу чүр гијмәт, биринчи, бу дөврдә баш верән күлли мигдарда кејфијјәт сарыдан ирәлиләмәсидир ки, бу да ушағын әввәлки хүсусијјәтләринин: марагларынын вә мүнасибәтләринин инкишафында көклү характер дашыјыр. Бу олдугча кичик мүддәтдә баш верә биләр, тез-тез көзләнилмәз олур, инкишафы сычрајышвари вә гүввәтли характер дашыјыр. Икинчи, баш верән дәјишиклик тез-тез, бир тәрәфдән, јенијетмәнин өзүндә мүхтәлиф гајдада субјектив чәтинликләрин тәзаһүрү илә, дикәр тәрәфдән,—онун тәрбијәсиндәки чәтинликләрлә мүшаијәт едилир: о, јашлыларын тә'сиринә табе олмур, онда мүхтәлиф формада табе олмамаг, мүгавимәт вә е'тираз (кобудлуг, тәрслик, неготивлик, гапалылыг, һәчәтлилик, сирр сахлајан) баш верир.

Гејд етмәк лазымдыр ки, јарым әсрдән артыг бир мүддәтдә јенијетмәлик дөврүнүн инкишафында бөһранлы һадисәләрин баш вермәсиндә биоложи вә сосиоложи моментләрин ролу барәсиндә нәзәри мүбаһисә кедир, лакин һәлә бу мүбаһисә нәтиҹәләнмәмишдир.

2. Јашлыларла јенијетмә арасында гаршылыглы мүнасибәт

Бу мүнасибәт просесиндә јени типли гаршылыглы мүнасибәт јаранып. Јенијетмәнин јени һүгуг барәсиндәки тәләби, јашлыларла олан мүнасибәтләрин бүтүн даирәсинә аид едилир. Јенијетмә әввәлчә һәвәслә јеринә јетирдији тәләбләрә мүгавимәт көстәрмәјә башлајыр; о, о заман инчијир вә е'тираз едир ки, үмумијјәтлә онун мүстәгиллији мәһдудлашдырылыр. Үзәриндә гәјјумлуг едилир, истигамәтләндирилир, нәзарәт едилир, табе олмасы тәләб олунур, чәзаландырылыр, онун марағлары, мүнасибәтләри, фикри илә һесабланылмыр вә с.

Јенијетмәдә ләјагәт һиссинин кәскинләшмәси тәзаһүр едир. О өзүнү инсан кими дәрк едир, ону тәзјиг алтына алмаг, алчалтмаг, мүстәгиллик һүгугундан мәһрум етмәк олмаз. Ушаглыг дөврүндә мөвчуд олан јашлыларла мүнасибәтләр типи, онун үчүн гәбуледилмәз олур, хүсуси јаш сәвијјәсинә көрә онун тәсәввүрүнә ујғун кәлмир. Јашлыларын һүгугуну мәһдудлашдырыр, өзүнүнкүнү кенишләндирир, онун шәхсијјәтинә, инсанлыг ләјагәтинә һөрмәт етмәји тәләб едир, јени јашлыларла бәрабәр һүгуга малик олмасы, бунү онлара гәбул етдирмәси уғрунда чалышыр.

Јашлылар јенијетмәләрә олан мүнасибәтләри дәјишә биләрләр. Лакин бир сыра әһәмијјәтли моментләр әввәлки мүнасибәти сахламаға зәманәт јарадыр. Онлар ашағыдакылардыр:

1. Јенијетмәнин ичтимаи вәзијјәтинин сабитлији—о, «шакирд» «мәктәбли» олмуш вә олараг да галыр;

2. О, валидејнләрдән мадди чәһәтдән там мә'насы илә асылыдыр, валидејн мүәллимлә бирликдә онун тәрбијәчисидир;

3. Ушағы истигамәтләндирмәк, нәзарәт етмәк вәрдиши јашлыларда формалашмышдыр, ону сындырмаг чәтиндир;

4. Башланғычда ушаглыг әламәтләринин вә әхлаги давранышларынын сахланмасы, мүстәгил һәрәкәт етмә бачарығынын мәһдудлуғу кими мүнасибәтләр истәр-истәмәз сахланмалыдыр. Буларын һамысы јашлылара јенијетмәләрлә ушаг кими рәфтар етмәјә имкан верир. Бунун әкси оларса јенијетмә бир сыра налајиг һәрәкәтләрә гошула биләр, даһа мүстәгил һәрәкәт едәр.

3. Јенијетмәнин јашлыларла олан мүнагишәләринин сәбәбләри

Әввәлләрдә јашлыларын јенијетмәләрлә ушаг кими рәфтар етмәләри онларын арасында зиддијјәт јарадыр. Бу мүнасибәт бир тәрәфдән тәрбијәнин вәзифәси илә әлагәдар

зиддијјәт јарадыр вә јенијетмәнин ичтимаи јашлылыг инкишафына мане олур, дикәр тәрәфдән исә, јенијетмәнин хүсуси јашлылашмасы вә јени һүгуг тәләби һаггындакы тәсәввүрү илә зиддијјәт јарадыр. Мәһз бу зиддијјәт мүнагишә вә чәтинлијин сәбәбләрини јарадыр.

Әкәр јашлылар јенијетмәләрә олан мүнасибәтләрини дәјишмәсәләр, онда јенијетмә мүнасибәтләрин јени типинә кечмәкдә өзү тәшәббүскар олур. Јашлы адамын мүгавимәтинә јенијетмәдә сөзә бахмамаг вә е'тираз формаларында чаваб мүгавимәти әмәлә кәтирир. Бу, бир-биринә зидд тенденсијаларын давам етмәси, бир-биринә мүгавимәт көстәрмәк, тоггушманы давам етдирир, јашлы мүнасибәтин дәјишдикчә мүнтәзәм һала кечир, јенијетмәнин негативизми, тәрслији даһа гүввәтли олур. Мүнагишәјә өз мүнасибәтини дәјишмәјинчәјә гәдәр давам едир.

Мүнагишә јашлынын јенијетмәјә өзү илә бир сырада јени јер тапмаг истәмәмәси вә ја тапмағы бачармамасы нәтичәсиндә дә баш верир. Јашлыларла мүнасибәтдә јенијетмәнин мүстәгиллији вә бәрабәр һүгуглулуғу проблеми—јенијетмәнин үмумијјәтлә тәрбијәсиндә вә онларын үнсијјәтиндә ән мүрәккәб вә кәскин бир проблемдир. Елә бир мүстәгиллик тапмаг зәрурирдир ки, о, јенијетмәнин имканлары илә ујғун кәлсин, она олан ичтимаи тәләбләрлә ујғун кәлсин, јашлыја она истигамәт вермәјә, она тә'сир етмәјә имкан версин.

IV. ИЛК КӘНЧЛИЈИН ПСИХОЛОКИЈАСЫ

Кәнчлик мәфһуму вә онун јаш сәрһәдди

Јаш психолокијасында кәнчлик адәтән чинси јетишмә дөврүндән башлајараг јашлылығын башланмасы гуртаран инкишаф мәрһәләси кими мүәјјән едилир.

I сәрһәд—физиоложи, II сәрһәд—сосиал характер дашымагла мүрәккәб вә чох өлчүлү һадисә кими көрүнүр.

Кәнчлик һаггында күллү мигдарда нәзәријјәләр мөвчуддур:

1. Биоложи нәзәријјә—организмин тәкамүлү.
2. Психоложи нәзәријјә—дахили аләмин инкишафы.
3. Психоаналитик нәзәријјә—психосексуал инкишаф. Бу мүхтәлиф сосиал-мәдәни мүһитдә мүхтәлиф шәкилдә баш верир.
4. Сосиоложи нәзәријјә—сосиаллашмыш мәрһәлә кими мүәјјәнләшдирир. Ушаг мүстәгил һәјата гәдәм гојур.

Дүнјакөрүшүнүн инкишафынын илк көстәричиси—дүнјанын ән үмуми принсипләринә, тәбиәтин универсал ганунларына вә инсанларын мәишәтинә олан идрак марағынын артмасыдыр. Ичтимаијјат дәрсләринин өјрәнилмәси, фәлсәфә үзрә дәрнәк мәшғәләләри вә ја факултатив мәшғәләләр дүнјакөрүшү системинин формалашмасына јардым етмәлидир.

Дүнјакөрүшүнүн формалашмасыны идрак активлијинә сөвг етмәк дүзкүн олмазды. Бурада мәркәзи мәсәлә һәјатын мә'насыдыр.

Кәнч оғланлар вә гызлар—тәрбијәнин пассив објекти дејилдирләр. Чанлы јарадычы инсанлардыр, вә хүсуси һәјатыны фәал јараданлардыр,бунунла бирликдә—бизим коммунист кәләчәјимиздир. Коммунизмин кәләчәк гуручуларыдыр. Онлары һәр тәрәфли тәрбијә етмәк мәсәләсини партијанын XXV гурултајы бизим тәһсил-тәрбијә очагларынын гаршысында бир вәзифә кими гојмушдур.

Кәнчләри тәрбијә етмәк үчүн онларын хүсусијјәтләрини, активлијини нәзәрә алмаг ән вачиб мәсәләләрдән һесаб едилмәлидир

МҮНДӘРИЧАТ

Темплан, 1988. поз. 118

МЕХТИЗАДЕ ЗАКАРИЯ МАМЕД ОГЛЫ

ДЕТСКАЯ ПСИХОЛОГИЯ

III часть

Корректору: **К. Мәммәдова**

Јығылмаға верилмиш 1. 9. 1988-чи ил. Чапа имзаланмыш 19. 12. 1988-чи ил. Кағыз форматы $60 \times 84^{1}/_{16}$. Чап вәрәги 5. Сифариш 683. Сајы 500. Гијмәти 20 гәп.

В. И. Ленин адына АПИ-нин мәтбәәси. Бакы, Ү. Һачыбәјов күч. 34.

20 коп.

1988
988

064